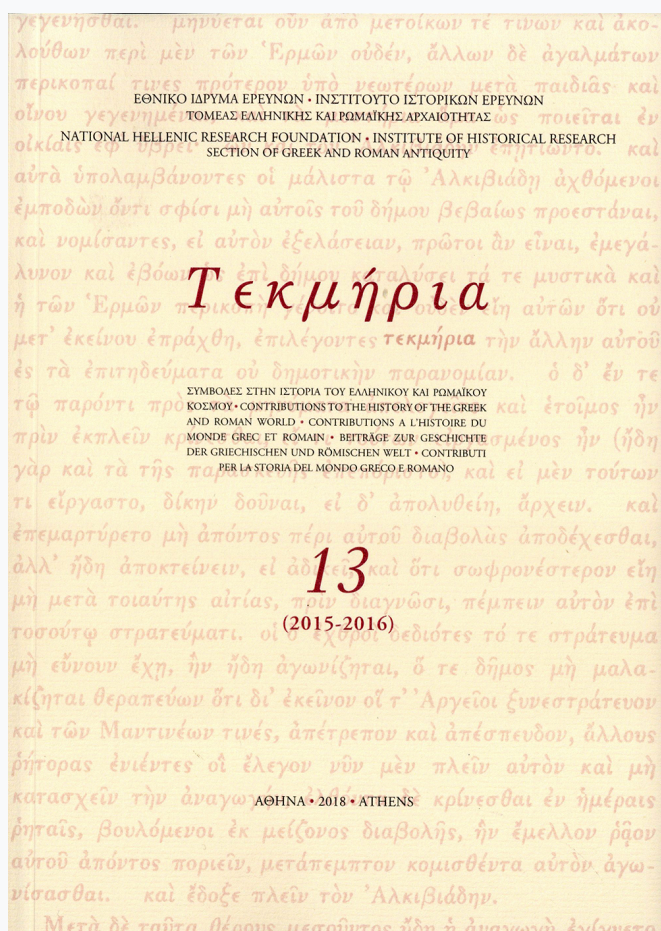

Tekmeria

Vol 13 (2016)

(2015-2016)

Ενεπίγραφες επιτύμβιες στήλες από το Κάστρο – Παλαιά του Βόλου

Myrina Kalaitzi, Sofia Kravaritou, Evangelia Skafida

doi: [10.12681/tekmeria.13856](https://doi.org/10.12681/tekmeria.13856)

Copyright © 2018, Myrina Kalaitzi, Sofia Kravaritou, Evangelia Skafida

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Kalaitzi, M., Kravaritou, S., & Skafida, E. (2018). Ενεπίγραφες επιτύμβιες στήλες από το Κάστρο – Παλαιά του Βόλου. *Tekmeria*, 13, 193–241. <https://doi.org/10.12681/tekmeria.13856>

Ενεπίγραφες επιτύμβιες στήλες από το Κάστρο – Παλαιά του Βόλου¹

Στοιχεία εύρεσης – Το Κάστρο των Παλαιών

Στο παρόν άρθρο δημοσιεύονται τέσσερις νέες ενεπίγραφες επιτύμβιες στήλες των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων από τη θέση «Κάστρο – Παλαιά», το ιστορικό κέντρο της σύγχρονης πόλης του Βόλου, που βρίσκεται σε άμεση γειτνίαση με το λιμάνι της πόλης.² Οι στήλες (αρ. 1-4) βρέθηκαν κατά τις εργασίες

1. Η παρούσα εργασία χρηματοδοτήθηκε εν μέρει από τον άξονα έρευνας και καινοτομίας Horizon 2020 της Ευρωπαϊκής Ένωσης, στα πλαίσια της σύμβασης χρηματοδότησης Marie Skłodowska-Curie, με αρ. 658573 - THESUNKIN.

Θερμές ευχαριστίες εκφράζονται στους συναδέλφους της πρώην ΙΓ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και της πρώην Εβδόμης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Επίσης, ευχαριστούμε τον καθ. Bruno Helly και τον Δρ. Richard Bouchon για το γόνιμο διάλογο και τις πολύτιμες συμβουλές τους για τις στήλες της Δημητριάδας και τη θεσσαλική παλαιογραφία, καθώς και τη Δρ. Μαρία Σταματοπούλου, η οποία έθεσε στη διάθεσή μας τη μελέτη της περί των νεκροδείπνων από τη Δημητριάδα πριν από τη δημοσίευσή της (Stamatoroulou, «Banquet Motif»). Ειδικότερα, η Σοφία Κραβαρίτου ευχαριστεί τον καθ. Bruno Helly για την πρόσβαση που της έδωσε στην δημοσίευτη εργασία του (Helly, *Stèles*).

2. Οι εργασίες στο οχυρωματικό τείχος πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο της στερέωσης, συντήρησης, αποκατάστασης και ανάδειξής του από την τέως Εβδόμη Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων κατά τα έτη 2011-2014, με τη χρηματοδότηση του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Θεσσαλίας – Στερεάς Ελλάδος – Ηπείρου 2007-2013». Για τη θέση «Κάστρο- Παλαιά» και την αρχαία Ιωλκό, βλ. J.-Cl. Decourt, Th. H. Nielsen, B. Helly, «Thessalia and Adjacent Regions», στο M.H. Hansen, Th.H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis. An Investigation Conducted by the Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation* (Οξφόρδη 2004) 719· E. Skafida, A. Karnava, J.P. Olivier, «Two New Linear B Tablets from the Site of Kastro-Palaia in Volos», στο P. Carlier *et al.* (επιμ.), *Études mycéniennes 2010. Actes du XIIIe colloque international*

καθαρισμού του οχυρωματικού τείχους των βυζαντινών και οθωμανικών χρόνων στο Κάστρο – Παλαιά, είτε ενσωματωμένες στην τοιχοποιία του τείχους είτε στην επίχωση που κάλυπτε την οχύρωση (εικ. 1-2).³ Σκοπός του παρόντος είναι να αποτιμήσει τα νέα στοιχεία που συνεισφέρουν οι στήλες ως προς την επιτύμβια παραγωγή της περιοχής, να συζητήσει την εικονογραφία του ανακεκλιμένου συμποσιαστή (αρ. 3-4), καθώς ανάγλυφα μνημεία της θεματικής γενικώς σπανίζουν από τη Δημητριάδα και τη Θεσσαλία, να διερευνήσει τις προσωπογραφικές συσχετίσεις που προκύπτουν με βάση τις νέες επιγραφές, και με αφορμή τα νέα αυτά ευρήματα να επανατοποθετήσει στο επίκεντρο της συζήτησης τα μέχρι τούδε γνωστά στοιχεία και τα ανοιχτά ερωτήματα για τον αρχαίο οικισμό στο Κάστρο – Παλαιά.

Ο λόφος «Κάστρο – Παλαιά», εντός του σύγχρονου πολεοδομικού συγκροτήματος του Βόλου, αποτελεί τεχνητό γήλοφο έκτασης 200 στρεμμάτων και μεγάλο πάχος επιχώσεων (12 μ.), λόγω της αδιάκοπης κατοίκησής του από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού μέχρι και σήμερα. Η αρχική έκταση του προϊστορικού οικισμού και της αρχαίας πόλης έχει συρρικνωθεί δραματικά εξ αιτίας των χωματοληψιών και των διαμορφώσεων που πραγματοποιήθηκαν κατά τη ρωμαϊκή, βυζαντινή και οθωμανική περίοδο, όπως επίσης και στα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αι. –οι τελευταίες κατέστρεψαν πάνω από τα δύο τρίτα του αρχαίου οικισμού.⁴

sur les texts égéens, Sèvres, Paris, Nanterre, 20-23 septembre 2010 (Πίζα, Ρώμη 2012), 55-73. Για την ιστορία του λιμανιού στο μυχό του Παγασητικού κόλπου, βλ. Α. Batziou-Efstathiou, *Demetrias* (Αθήνα 2002)· Πρβλ. Σ. Kravaritou, «Synoecism and Religious Interface in Demetrias (Thessaly)», *Kernos* 24 (2011) 114-116, 123· της ίδιας, «Sacred Space and the Politics of Multiculturalism in Demetrias (Thessaly)», στο Μ. Melfi, Ο. Bobou (επιμ.), *Hellenistic Sanctuaries. Between Greece and Rome* (Οξφόρδη 2016) 129-134, 145.

3. Οι στήλες παραδόθηκαν στις αρχές του 2013 από την τότε Εβδομή Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στην ΙΓ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Για τα σημεία εύρεσής τους στο τείχος και τις εργασίες αποκατάστασης, βλ. Α. Αναστασιάδου, Α. Ντίνα, *Το Κάστρο στα Παλαιά του Βόλου* (Λάρισα 2014) 26-35· Α. Ντίνα, «Νέα ευρήματα στο πλαίσιο του έργου 'Συντήρηση και αποκατάσταση Κάστρου Παλαιών Δήμου Βόλου ν. Μαγνησίας'», στο Α. Μαζαράκης-Αινιάν (επιμ.), *Πρακτικά του 4^{ου} Αρχαιολογικού Έργου Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 15.3.-18.3.2012* (Βόλος 2015) 393-402.

4. Για τις χωματοληψίες στο Κάστρο – Παλαιά, βλ. Χρ. Τσουντας, «Εργασία εν Βόλω», ΠΑΕ 1900, 72-73· Ν. Γιαννόπουλος, «Το Φρούριον του Βόλου», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* Η' (1931) 110-133· Δ.Ρ. Θεοχάρης, «Ανασκαφάι Ιωλκού», ΠΑΕ 1961, 45-54, πίν.

Ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα προτάθηκε η ταύτιση της θέσης με την αρχαία Ιωλκό.⁵ Η ταύτιση αυτή στηρίχθηκε κυρίως στο συσχετισμό τοπικών αποθέσεων κλασικών χρόνων με τάφους της ίδιας εποχής στο γειτονικό νεκροταφείο στη Νέα Ιωνία, στα Β-ΒΔ του Κάστρου των Παλαιών –νεκροταφείο το οποίο ως εκ τούτου αποδόθηκε στον οικισμό στο Κάστρο – Παλαιά–, καθώς επίσης και στον εντοπισμό αρχιτεκτονικών καταλοίπων αρχαίου ναού στη θέση της σημερινής εκκλησίας των Αγίων Θεοδώρων (στο Κάστρο – Παλαιά). Σύμφωνα με τις προκαταρκτικές εκθέσεις, τα ευρήματα από το ναό –ακόμη αδημοσίευτα–, ο οποίος ταυτίστηκε από τον ανασκαφέα Απόστολο Αρβανιτόπουλο με αυτόν της πολιούχου θεότητας της αρχαίας Ιωλκού, Αρτέμιδος Ιωλκίας, χρονολογούνταν στους γεωμετρικούς, αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους.⁶

17-23. Για την ιστορία και τη διαχρονική κατοίκηση στο Κάστρο – Παλαιά, βλ. Κ. Λιάπης, *Το Κάστρο του Βόλου μέσα στους αιώνες* (Βόλος 1991). Για την ιστορία της έρευνας και πρόσφατα ευρήματα, βλ. Ε. Σκαφιδά, «Το Κάστρο – Παλαιά Βόλου κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους», στο Α. Μαζαράκης-Αινιάν (επιμ.), *Πρακτικά του 3^{ου} Αρχαιολογικού Έργου Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας 12.3-15.3.2009* (Βόλος 2012) 365-372· Μ. Βαξεβανόπουλος *et al.*, «Διαχρονική χρήση του τραβερτίνης ως οικοδομικού υλικού στη θέση 'Κάστρο – Παλαιά' Βόλου», στο Α. Μαζαράκης-Αινιάν (επιμ.), *Πρακτικά του 4^{ου} Αρχαιολογικού Έργου Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας 15.3-18.3.2012* (Βόλος 2015) 322-323.

5. Κ. Κουρουνιώτης, «Ανασκαφή θολωτού τάφου εν Βόλῳ», *ΑΕ* 1906, 211-240, πίν. 12-15· Χρ. Τσουντάς, *Αι προϊστορικοί ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου* (Αθήνα 1808) 15-16, 400-401, σημ. 2· Α. Αρβανιτόπουλος, «Ανασκαφαί παρά την Ιωλκόν», *ΠΑΕ* 1908, 213-221· του ιδίου, «Ανασκαφαί παρά την Ιωλκόν», *ΠΑΕ* 1909, 155-162· Δ.Ρ. Θεοχάρης, «Ιωλκός (Βόλος)», *Έργον* 1956, 43-50· του ιδίου, «Iolkos. Whence Sailed the Argonauts», *Archaeology* 11 (1958) 13-18· του ιδίου, «Ανασκαφαί εν Ιωλκῳ», *ΠΑΕ* 1956, 119-130· του ιδίου, «Ανασκαφαί εν Ιωλκῳ», *ΠΑΕ* 1957, 54-69· του ιδίου, «Ανασκαφαί Ιωλκού», *ΠΑΕ* 1961, 45-54· του ιδίου, «Ανασκαφαί εν Ιωλκῳ», *ΠΑΕ* 1960, 49-59· Χ. Ιντζεσίλογλου, «Ιστορική τοπογραφία της περιοχής του κόλπου του Βόλου», στο Ρ. Καπόν (επιμ.), *Θεσσαλία. Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990. Αποτελέσματα και προοπτικές. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Λυών, 17-22 Απριλίου 1990*, τ. Β' (Αθήνα 1994) 37· Decourt, Nielsen, Helly, «Thessalia» (βλ. σημ. 2) 719· Β. Belly, «Un nom antique pour Goritsa?», στο Α. Μαζαράκης-Αινιάν (επιμ.), *Πρακτικά του 1^{ου} Αρχαιολογικού Έργου Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας 27.2-2.3.2003* (Βόλος 2006) 150· Skafida, Karnava, Olivier «Tablets» (βλ. σημ. 2)· Helly, «Recherches» 194.

6. Για τις πρώτες ανασκαφικές εκθέσεις για το εκτεταμένο νεκροταφείο στη Νέα Ιωνία, με τάφους που χρονολογούνται κυρίως στα γεωμετρικά, αρχαϊκά, κλασικά, ρωμαϊκά

Κατά τους ύστερους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους η πόλη της Ιωλκού και το λιμάνι στον μυχό του Παγασητικού κόλπου –το μεγαλύτερο φυσικό λιμάνι της Θεσσαλίας– ελέγχονταν από τους Θεσσαλούς.⁷ Η πόλη της Ιωλκού έκοψε το δικό της νόμισμα στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ., εποχή κατά την οποία ο έλεγχος της περιοχής περιήλθε στα χέρια των Μακεδόνων.⁸ Τον 3^ο αι. π.Χ. η Ιωλκός συμμετείχε στον συνοικισμό της Δημητριάδας, η οποία και αποτέλεσε «βασίλειον» των Αντιγονιδών και διεθνές ελληνιστικό λιμάνι.⁹ Μετά την

και παλαιοχριστιανικά χρόνια (οι μέχρι σήμερα αναφορές σε τάφους των ελληνιστικών χρόνων είναι συγκριτικά πολύ περιορισμένες), βλ. Κουρουνιώτης, «Ανασκαφή θολωτού τάφου» (βλ. σημ. 5)· Α.Σ. Αρβανιτόπουλος, «Ανασκαφαί και έρευναι εν Θεσσαλία κατά το έτος 1911. Στ΄. Εν Ιωλκώ. Μέγα αρχαϊκόν και ιστορικών χρόνων νεκροταφείον», ΠΑΕ 1911, 303-305· του ιδίου, «Εν Ιωλκώ. Τάφος θολωτός της αρχαϊκής περιόδου», ΠΑΕ 1915, 157-159· Δ.Ρ. Θεοχάρης, Μ. Θεοχάρη, «Εκ του νεκροταφείου της Ιωλκού», ΑΑΑ 3.1 (1970) 198-203· Α. Ιντζεσίλογλου, «Νέα Ιωνία Βόλου. Έργο Αποχέτευσης Δήμου», ΑΔ 36 (1981) Χρονικά, 252· Α. Χατζηαγγελάκης, «Μείζων περιοχή Βόλου», ΑΔ 37 (1982) Χρονικά, 225-226· του ιδίου, «Έργο αποχέτευσης μείζονος περιοχής Βόλου», ΑΔ 38 (1983) Χρονικά, 197· Α. Μπάτζιου-Ευσταθίου, «Νέα Ιωνία», ΑΔ 39 (1984) Χρονικά, 140-141· Β. Ροντήρη, «Νέα Ιωνία Βόλου (Καπακλί)», ΑΔ 48 (1993) Χρονικά, 231-233· Ζ. Μαλαकाσιώτη, «Νέα Ιωνία», ΑΔ 53 (1998) Χρονικά, 419-423. Για το ναό της Ιωλκίας Αρτέμιδος, βλ. Α. Αρβανιτόπουλος, «Ανασκαφαί παρά την Ιωλκόν», ΠΑΕ 1908, 221· του ιδίου, «Ανασκαφαί παρά την Ιωλκόν», ΠΑΕ 1909, 158· του ιδίου, «Ανασκαφαί και έρευναι εν Θεσσαλία», ΠΑΕ 1910, 60, 170-171. Πρβλ. Γιαννόπουλος «Φρούριον» (βλ. σημ. 4) 111· Fr. Stählin, *Η Αρχαία Θεσσαλία, μετάφραση Γ. Παπασωτηρίου*, Α. Θανοπούλου (Θεσσαλονίκη 2002) 137· Kravaritou «Synoecism» (βλ. σημ. 2) 117· Σκαφιδά, «Κάστρο» (βλ. σημ. 4) 367 (σημ. 10) και 372.

7. Ηρόδ. 5.94.1. Decourt, Nielsen, Helly, «Thessalia» (βλ. σημ. 2) 719· Helly, «Goritsa» (βλ. σημ. 5) 150· Kravaritou, «Synoecism» (βλ. σημ. 2) 115-116· της ίδιας, «Sacred Space» (βλ. σημ. 2) 129.

8. K. Liampi, «Iolkos and Pagasai: Two New Thessalian Mints», NC 165 (2005) 23-30, εικ. 3.1-2· Helly, «Goritsa» (βλ. σημ. 5) 150.

9. Στράβ. 9.5.15· Πλούταρχος, *Δημοσθένης*, 53.7. Πρβλ. Χ. Ιντζεσίλογλου, «Ο συνοικισμός και η πολιτική οργάνωση της Δημητριάδας και του Κοινού των Μαγνήτων κατά την ελληνιστική περίοδο», στο Ε. Κονταξή (επιμ.), *Αρχαία Δημητριάδα. Η διαδρομή της στο χρόνο. Πρακτικά ημερίδας*, 9 Νοεμβρίου 1994 (Βόλος 1996), 92-97· Β. Helly, «La Thessalie au 3e siècle av. J.-C.», στο Α. Μαζαράκης-Αινιάν (επιμ.), *Πρακτικά του 2^{ου} Αρχαιολογικού Έργου Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας 16.3-19.3.2009 (Βόλος 2009) 341· S. Kravaritou, «Thessalian Perceptions of the Ruler Cult: *Archegetai* and *Ktistai* from

οριστική αποχώρηση των Μακεδόνων στα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. ο έλεγχος της περιοχής περιήλθε στα χέρια του Κοινού των Μαγνήτων.¹⁰

Οι επιτύμβιες στήλες

1. Απότμημα ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης. Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου, BE 46324 (εικ. 3-4).

Η στήλη βρέθηκε στη δυτική πλευρά της βυζαντινής και οθωμανικής οχύρωσης του Κάστρου των Παλαιών, επί της οδού Λαχανά, στο τμήμα του τείχους μεταξύ των δύο πύργων που δεσπόζουν πάνω από τη θέση του απαλλοτριωμένου και ανεσκαμμένου από το Δ. Θεοχάρη μυκηναϊκού κτιρίου (εικ. 1).¹¹

Ύψος: 0.29 μ., πλάτος: 0.32 μ., πάχος: 0.095 μ. (επιφάνεια θραύσης, αριστερά) – 0.108 μ. (δεξιός κρόταφος). Μάρμαρο λευκό, με μέτριους κόκκους, καλής ποιότητας. Ελλιπής αριστερά, άνω και κάτω, διατηρεί τμήμα της αρχικής επιφάνειας του δεξιού κροτάφου. Διασώζεται μόνο το άνω δεξιό τμήμα του κορμού έως και την απόληξη της επιφάνειας μετάβασης προς την πίστηψη. Επί του κορμού διατηρείται τμήμα του δεξιού εκ των αρχικώς δύο οκτάφυλλων αναγλύφων ροδάκων.

Η επιφάνεια του λίθου φέρει κατά τόπους επικαθίσεις καθώς και ίχνη κονιάματος, τα οποία θα πρέπει να αποδοθούν στη δευτερογενή του χρήση.¹² Σε δευτερογενή χρήση θα πρέπει να αποδοθεί και η διαγώνια αποκοπή αριστερά. Στη δεύτερή του μορφή ο λίθος εμφανιζόταν τριγωνικός, ενώ αργότερα θα έσπασαν μικρά κομμάτια από τις γωνίες του. Η οπίσθια όψη είναι αδρομερώς κατεργασμένη με βελόνι. Ο δεξιός κρόταφος είναι κατεργασμένος με διακοσμητικά πυκνοδουλεμένη οδοντωτή ξοίδα, εκτός από λειασμένη στενή ταινία κατά την ακμή του κροτάφου με την πρόσθια όψη. Κατά την όψη η επιφάνεια μετάβασης από τον κορμό στην πίστηψη διαμορφώνεται με κοίλη επιφάνεια που απολήγει σε ακμή, ακολουθούμενη από στενή ταινία επιμελώς λειασμένη.

Demetrias», στο P. Martzavou, N. Papazarkadas (επιμ.), *Epigraphical Approaches to the Post-Classical Polis. Fourth Century BC to Second Century AD* (Oxford Studies in Ancient Documents 5, Οξφόρδη 2013) 267-274.

10. Για το Κοινό των Μαγνήτων, βλ. Ιντζεσίλογλου, «Συννοικισμός» (βλ. σημ. 9) 97-107.

11. Αναστασιάδου, Ντίνα, *Το Κάστρο* (βλ. σημ. 3) 5, 14, 20, 27, 29 (όπου και αντίστοιχες εικόνες).

12. Η περιγραφή της κατάστασης διατήρησης της επιφάνειας του λίθου αντιστοιχεί στην προ καθαρισμού/συντήρησης του λίθου φάση.

Στο άνω πέρας του δεξιού κροτάφου διατηρούνται ελαφρώς κοίλη επιφάνεια απολήγουσα σε ακμή, λοξότμητη επιφάνεια και τμήμα αργού ιωνικού κυματίου. Τα πέταλα του ρόδακα δέχθηκαν επιμελή λείανση. Λιγότερο ενδεδειγμένη ήταν η λείανση της πρόσθιας όψης του κορμού, όπου είναι ακόμη ευδιάκριτα ίχνη ξυστήρα και ράσπας.

Η στήλη ανήκει στον διαδεδομένο τύπο με ανεπτυγμένο κατά πολύ τον άξονα του ύψους σε σχέση προς τον άξονα του πλάτους («shaft stele»), ο οποίος επιπλέον κοσμεύεται με ζεύγος ροδάκων στο άνω τμήμα του κορμού («rosette stele»). Ανήκει, δηλαδή, στον γνωστό και καθιερωμένο αττικό τύπο, ο οποίος γνώρισε ιδιαίτερη διάδοση στη Θεσσαλία και στη περιοχή της Δημητριάδας καθ' όλην τη διάρκεια της ελληνιστικής περιόδου.¹³

Με βάση τα πολύ σπαραγματικά σωζόμενα κατάλοιπα της επίστεψης, δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε την τελική μορφή που θα είχε αυτή, καθώς τα διατηρούμενα μεταβατικά στοιχεία θα μπορούσε να ακολουθεί όποιος από τους τρεις καθιερωμένους τύπους (αετωματική, ανθεμωτή, καθώς και η λιγότερο προσφιλής οριζόντια) ή και πιο ιδιοσυγκρασιακές μορφές, με βάση τα ειωθότα τόσο στο «πρωτογενές», αττικό περιβάλλον δημιουργίας του τύπου, όσο και στην ίδια τη Θεσσαλία γενικότερα, και την περιοχή της Δημητριάδας ειδικότερα – πόλη στην οποία, σε αντίθεση με πόλεις της ένδον Θεσσαλίας, στα χρόνια που ακολούθησαν οι αετωματικές επιστέψεις, εμφανίζονται πιο διαδεδομένες των ανθεμωτών.¹⁴

Η μορφή των ροδάκων αντιστοιχεί στον έναν από τους καθιερωμένους τύπους ροδάκων των αττικών κλασικών επιτυμβίων. Στην περίπτωση της στήλης που εξετάζουμε εδώ διαφοροποίηση συνιστά το γεγονός ότι δεν αποδίδεται ανάγλυφα εσώτερος ομφαλός, ο οποίος πιθανόν να αποδιδόταν μόνο με

13. Wolters, «Thessalische Grabstelen» 284· M. Stamatopoulou, *Burial Customs in Thessaly in the Classical and Hellenistic Periods* (DPhil, Oxford University 2009) 162, 164.

14. Για τους τρεις αυτούς βασικούς τύπους (ανθεμωτές, αετωματικές, με οριζόντια απόληξη) στη Θεσσαλία και τη Δημητριάδα: Stamatopoulou, *Burial Customs* (βλ. σημ. 13) 160-165· Wolters, «Recherches» 86· Wolters, «Thessalische Grabstelen» 284-285, 287-288, 291. Για παραδείγματα στηλών με ρόδακες και ανθεμωτή επίστεψη από τη Δημητριάδα, βλ. H. Möbius, *Die Ornamente der griechischen Grabstelen klassischer und nachklassischer Zeit* (Βερολίνο 1929) πίν. 51, 52b, 53-54. Παράδειγμα στήλης με οριζόντια επίστεψη και ρόδακες: στήλη της Φίλας Μέλανος, Α.Σ. Αρβανιτόπουλου, *Γραπτάί στήλαι Δημητριάδος – Παγασών* (Αθήνα 1928) 157-59, αρ. ζ', εικ.188-90, έγχρωμος πίνακας VII (υδατογραφία).

γραφτή διακόσμηση. Επί τη βάσει των συλλογών του Christoph Clairmont και του Andreas Scholl,¹⁵ οι ρόδακες βρίσκουν τα κοντινότερα –έως και ακριβή– παράλληλά τους ανάμεσα στις υστεροκλασικές δημιουργίες των αττικών εργαστηρίων, και πιο συγκεκριμένα σε δημιουργίες της τελευταίας φάσης προ της απαγόρευσης του Δημητρίου του Φαληρέα το 317/6 π.Χ. ή λίγο αργότερα,¹⁶ σε στήλες που, ακολουθώντας τον Scholl, χρονολογούνται περί το 330–320 π.Χ.¹⁷ Θα πρέπει όμως να σημειωθεί ότι, εξ αιτίας ακριβώς του συντηρητικού χαρακτήρα των επιτύμβιων και της επιμονής στον χρόνο καθιερωμένων συμβάσεων στην απόδοση παραπληρωματικών διακοσμητικών μοτίβων, κανείς μπορεί να ανιχνεύσει μορφολογικά παράλληλα και σε στήλες χρονολογούμενες σε

15. Clairmont, CAT· Scholl, *Bildfeldstelen*. Η συλλογή του Alexander Conze, *Die attischen Grabreliefs*, vols. I–III.2 (Βερολίνο 1893–1922), έστω με τις διορθώσεις και αναχρονολογήσεις που επιφέρουν νεώτερες μελέτες, παραμένει σημείο αναφοράς και εξαιρετικά χρήσιμη για την ποιότητα, το μέγεθος και τη λεπτομέρεια πολλών από τους πίνακές της. Ο αναγνώστης ενθαρρύνεται να τη συμβουλευτεί όταν πρόκειται για αναζήτηση λεπτομερειών στη διαμόρφωση των επιτύμβιων.

16. Για την απαγορευτική νομοθεσία του Δημητρίου του Φαληρέα, τη χρονολόγησή της και τις συνέπειές της, επιλεκτικά: Scholl, *Bildfeldstelen* 26–29· Hildebrandt, *Namenstelen* 77–78, 82–83.

17. Πρβλ. Scholl, *Bildfeldstelen* αρ. 45 πίν. 21, αρ. 287 πίν. 20 (έστω και εάν εδώ πρόκειται για διπλούς ρόδακες)· Clairmont, CAT 2.462a (= Scholl, *Bildfeldstelen* αρ. 377, χωρίς φωτογραφία), Clairmont, CAT 2.891 (= Scholl, *Bildfeldstelen* αρ. 59, πίν. 20.4, όπου όμως εικονίζεται τμήμα μόνο του κορμού, με τον αναγλυφικό πίνακα, χωρίς τους ρόδακες), Clairmont, CAT 3.406a (= Scholl, *Bildfeldstelen* αρ. 207, χωρίς φωτογραφία). Πρβλ. ακόμη την εντυπωσιακή ανθεμωτή στήλη του Δαισίου και των γιων του, από τη Βραυρώνα, με μόνη ανάγλυφη διακόσμηση επί του κορμού το ζεύγος ροδάκων: Αθήνα, EAM 1022: IG II² 5468, Ν. Καλτσάς, *Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Τα γλυπτά. Κατάλογος* (Αθήνα 2001) αρ. 383 (περί το 340 π.Χ.). Αντίστοιχα, ήδη ο Hans Möbius, *Ornamente* (βλ. σημ. 14) 60 παρατηρούσε ότι οι περισσότερες ανθεμωτές επιστέψεις των στηλών της Δημητριάδας ακολουθούν και συνεχίζουν επί των αττικών μορφών του ύστερου 4^{ου} αι. π.Χ., παρατήρηση που επιβεβαίωσαν και οι μελέτες του Wolters –ως μία από τις καλλιτεχνικές τάσεις στην επιτύμβια παραγωγή της πόλης: Wolters, «Thessalische Grabstelen» 290 (μαζί με τη σύντομη κριτική επί του γενικότερου μοντέλου του Möbius για τα θεσσαλικά εργαστήρια, τα χαρακτηριστικά και τις χρονολογήσεις τους, και την αναθεώρηση αυτού του μοντέλου, που ήταν φυσικό να επιφέρουν οι νεώτερες μελέτες).

πρωϊμότερους μέσα στον 4^ο αι. π.Χ. χρόνους.¹⁸ Ιδιαίτερα χρήσιμη εν προκειμένω αποδεικνύεται η εργασία του Frank Hildebrandt για τις λεγόμενες αττικές «Namenstelen»:¹⁹ χρήσιμη για να διαπιστώσει κανείς, χάρη στην πληθώρα του υλικού που έχει συλλέξει ο συγγραφέας και την ενδελεχή μελέτη που του έχει αφιερώσει, ότι στην πραγματικότητα η μορφή των ροδάκων δεν συνιστά χρονολογικό κριτήριο, καθώς με μικρές μόνο παραλλαγές οι διαφορετικοί τους τύποι επανέρχονται σε αττικά επιτύμβια που καλύπτουν πρακτικά όλο το χρονολογικό φάσμα από την επανεμφάνιση των αττικών επιτυμβίων την τελευταία τριαντακονταετία του 5^{ου} αι. π.Χ., σύμφωνα με την παραδοσιακή χρονολόγηση, μέχρι και το τέλος της κλασικής αττικής σειράς.²⁰

Ομοίως αρνητικό ως προς τη χρονολογική τους αξία αποτέλεσμα δίνουν και τα διατηρούμενα πλαστικά στοιχεία της επίστεψης/ μετάβασης προς την πίστιση. Η απόληξη του κορμού σε έξω νεύουσα κοίλη επιφάνεια που ακολουθείται από εν πολλοίς κάθετη ή λοξότμητη επιφάνεια για τη μετάβαση σε ιωνικό κυμάτιο αποτελεί και πάλι μία από τις σταθερές εκδοχές διαμόρφωσης της απόληξης του κορμού/ της βάσης της πίστισης των αττικών στηλών (τόσο των «shaft stelai» όσο και άλλων προφανώς τύπων), που διαφοροποιείται ανάλογα με την ποιότητα του επιτυμβίου και όχι με βάση την τοποθέτησή του στο χρόνο.²¹ Περιττό πιθανόν να επαναληφθεί ότι τόσο η παρουσία αυτή καθεαυτή των ροδάκων και ο τύπος τους, όσο και η μορφή των πλαστικών στοιχείων της μετάβασης/βάσης της πίστισης δεν είναι δεσμευτικά ούτε για τη μορφή της απόληξής της, ούτε και για τον τύπο της διακόσμησης του κορμού, τα οποία συνδυάζονταν ελευθέρως και εξηρτώντο από επιλογές αισθητικές, ποιοτικές, και κόστους.²²

18. Παραδείγματος χάριν, Clairmont, CAT 3.421a (= Scholl, *Bildfeldstelen* αρ. 340, χωρίς φωτογραφία, 360-350 π.Χ.), Clairmont, CAT 5.910 (= Scholl, *Bildfeldstelen* αρ. 489, χωρίς φωτογραφία, 360-350 π.Χ.).

19. Hildebrandt, *Namenstelen*.

20. Hildebrandt, *Namenstelen* 60-67. Για τον συντηρητισμό και τη μακροβιότητα κάποιων διακοσμητικών συστημάτων και μοτίβων (μιλώντας κυρίως για ανθεμωτές επιστέψεις): πρβλ. αυτόθι 2, 8, με το παράρτημα 8 (και το αντίστοιχο αναλυτικό κεφ. 4).

21. Πρβλ. Hildebrandt, *Namenstelen* 52, 67-68.

22. Πρβλ. Hildebrandt, *Namenstelen* 7-9, 53, 61, 67-68. Παραθέτουμε επιπροσθέτως και ενδεικτικά παραδείγματα αττικών στηλών που παρέχουν μορφολογικά παράλληλα είτε ως προς τη μορφή των ροδάκων είτε ως προς τη διαμόρφωση της μετάβασης προς την πίστιση/ προς τη βάση της πίστισης είτε ως προς αμφότερα, με χρονολογήσεις από τον

Δεδομένης όχι μόνο της αττικής επιρροής επί των επιτυμβίων της περιοχής της Δημητριάδας, αλλά και της ήδη διαπιστωμένης δραστηριότητας γλυπτικών εργαστηρίων αττικής προέλευσης (ως «προέλευση» εδώ εννοείται, φυσικά, ο τόπος καλλιτεχνικής μαθητείας και άνδρωσης) στην ίδια περιοχή,²³ η στήλη **BE 46324**, εύκολα αναγνωριζόμενη ως αττική καλλιτεχνική δημιουργία, έρχεται να ενισχύσει με μία ακόμη ψηφίδα μία ήδη εν πολλοίς στοιχειοθετημένη

πρώιμο 4^ο αι. π.Χ. μέχρι και το τέλος της αττικής σειράς: Hildebrandt, *Namenstelen* αρ. 3, 52, 60, 63, 66, 79, 82, 97, 98, 101, 102, 104, 128 (η στήλη του Δαισίου, δεξ και ανωτέρω, σημ. 17), 142, 163, 168, 247-248, 252, 267-270, 274, 276-277, 279, 321, 326, 330 – με τους συνοδευτικούς πίνακες.

23. Για τη μετακίνηση και εγκατάσταση καλλιτεχνών, τόσο γλυπτών όσο και ζωγράφων επιτυμβίων μνημείων, από την Αττική στη Δημητριάδα, βλ. κυρίως Wolters, «Recherches» 86-87· V. von Graeve, «Zum Zeugniswert der bemalten Grabstelen von Demetrias für die griechische Malerei», στο B. Helly (επιμ.), *La Thessalie. Actes de la Table-Ronde, 21-24 juillet 1975, Lyon* (Λυών 1979) 113· Helly, «Ateliers» 89· V. von Graeve et B. Helly, «Recherches récentes sur la peinture grecque», στο F. Delamare, T. Hackens, B. Helly (επιμ.), *Datation-Characterisation des peintures pariétales et murales*, PACT 17 (1987) 17-33, ιδιαίτερα σελ. 23, 29· Wolters, «Thessalische Grabstelen» 284-291. Βλ. επίσης, Möbius, *Ornamente* (βλ. σημ. 14) 60· Scholl, *Bildfeldstelen* 187-189· Hildebrandt, *Namenstelen* 4, 8, 83. Σε άρθρο που μετράει πάνω από έναν αιώνα ζωής, ο Rodenwaldt ήδη παρατηρούσε την εξάρτηση των στηλών της Δημητριάδας από την αττική σειρά, αν και δεν τις θεωρούσε έργα αττικών τεχνιτών/καλλιτεχνών: G. Rodenwaldt, «Zu den Grabstelen von Pagasae», *AM* 35 (1910) 118-138, ιδιαίτερα σελ. 120-132 («Das Handwerk steht durchaus unter dem Einfluss der attischen Grabkunst; manche Besonderheiten verraten uns, dass nicht direct attische Handwerker diese Stelen ausgeführt haben (...)») (σελ. 132). Για την ευρύτερη συζήτηση επί των πολιτισμικών δεσμών, την οποία μπορεί να προκαλέσει και να τροφοδοτήσει ο αττικισμός των επιτυμβίων της Δημητριάδας, βλ. Helly, «Recherches» τον σχολιασμό επί του αρ. I. Για την επικράτηση της αττικής κοινής, τόσο σε επίπεδο τεχνοτροπίας όσο και θεματολογίας, μέσα στον 4^ο αι. π.Χ. στη Θεσσαλία και δη στις νότιες περιοχές της, όπου και θεωρείται ότι θα δραστηριοποιήθηκαν αττικής προέλευσης/παίδευσης μαρμαρογλύπτες: Δ. Μποςνάκης, *Ενθεταλίζεσθαι. Τεχνοτροπία και ιδεολογία των θεσσαλικών επιτυμβίων αναγλύφων του 5^{ου} και του 4^{ου} αι. π.Χ.* (Βόλος 2013) 14, 62, 116-122, 125-126, 131-132, 186, 196-200, 227-228, διακρίνοντας, έστω και συμβατικά, όπως σημειώνει ο ίδιος ο συγγραφέας, σε τοπικά αττικίζοντα εργαστήρια (βόρεια εργαστήρια – Άτραξ) αφ' ενός, και σε «αττικά» εργαστήρια (νότια εργαστήρια – Παγασαί-Φεραί) αφ' ετέρου.

εικόνα.²⁴ Από την ίδια τη Δημητριάδα, πλησιέστατο μορφολογικό προς τους ρόδακες παράλληλο παρέχει η στήλη του Τύριου Απολλοδώρου.²⁵

Η επιγραφή

Στην πρόσθια όψη του κορμού, ανάμεσα από την επίστεψη και τον αποσπασματικά σωζόμενο ρόδακα, διατηρείται αποσπασματικά επιγραφή επιμελούς χάραξης σε τρεις στίχους. Ύψος γραμμάτων: 0,015 - 0,02 μ., διάστιχο: 0,02 - 0,025 μ. Αυτοψία, έκτυπο, φωτογραφίες.

1 [Ἀρχ?]ιδίκη
[Μέν?]τορος
[γυ]νή.

Το σχήμα των γραμμάτων, ιδιαίτερα το μικρό και στρογγυλό Ο, το Ν με άνισες κεραίες, το Σ με ελάχιστη απόκλιση των οριζόντιων κεραιών, μας οδηγούν στη χρονολόγηση της επιγραφής εντός του 3^{ου} αι. π.Χ. Τόσο το σχήμα των γραμμάτων όσο και η διάταξη του κειμένου βρίσκουν το πλησιέστερο παράλληλό τους στην επιγραφή της επιτύμβιας στήλης της Εισιδώρας από την περιοχή της αρχαίας Δημητριάδας.²⁶ Σύμφωνα με την κατάταξη των επιτυμβίων στηλών της πόλης κατά γενεές κατοίκων από ιδρύσεώς της, όπως αυτή έχει επιχειρηθεί από τον Bruno Helly, η Εισιδώρα τοποθετείται μέσα στα ηλικιακά όρια των δύο πρώτων γενεών, στο α' μισό και τα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ.²⁷ Τόσο στη στήλη που δημοσιεύεται εδώ όσο και σε εκείνη της Εισιδώρας οι επιγραφές είναι χαραγμένες σε τρεις στίχους, με μία λέξη ανά στίχο, στοιχείο που αποτελεί χαρακτηριστική πρακτική στις στήλες της Δημητριάδας.²⁸ Και στις δύο στήλες ο α'

24. Για τις σειρές επιτυμβίων που αντιπροσωπεύουν την εντόπια, «θεσσαλική» καλλιτεχνική ιδιόλεκτο στη Δημητριάδα και συνυπήρχαν με την αττική σειρά: Wolters, «Recherches» 88-89.

25. Μουσείο Βόλου 34. Α.Σ. Αρβανιτόπουλλος, *Θεσσαλικά μνημεία. Περιγραφή των εν τω Αθανασακείω Μουσείω Βόλου γραπτών στηλών των Παγασών. Μετά συντόμου ιστορίας της ελληνικής ζωγραφικής* (Αθήνα 1909) 208-209 αρ. 34: Möbius, *Ornamente* (βλ. σημ. 14) πίν. 51a.

26. SEG 29 (1979) 496: Εἰσιδώρ[α] Μέντορο[ς] γυνή. Πρβλ. Helly, «Ateliers» 85 και σημ. 72' του ιδίου, *Stèles* αρ. 198 (GHW 0683).

27. Helly, *Stèles* αρ. 198 (GHW 0683).

28. Helly, «Ateliers» 79.

στίχος μνημονεύει το όνομα της νεκρής, ο β' στίχος εκείνο του συζύγου, ενώ ο γ' προσδιορίζει περαιτέρω δια του κατηγορουμένου «γυνή». Τέλος, και στις δύο περιπτώσεις τα γράμματα τείνουν να καταλάβουν σχεδόν όλο το πλάτος της διαθέσιμης επιφάνειας, στοιχείο που επίσης χαρακτηρίζει ολόκληρη ομάδα επιτύμβιων στηλών της Δημητριάδας.²⁹ Με βάση τα παραπάνω, η στήλη **BE 46324** θα πρέπει να τοποθετηθεί χρονολογικά στα 300-250 π.Χ.

Με βάση τη διάταξη της επιγραφής και το διαθέσιμο χώρο, ο οποίος επιτρέπει τη συμπλήρωση τριών γραμμών στο αριστερό ελλείπον τμήμα της στήλης, ο πρώτος στίχος της επιγραφής με το όνομα της νεκρής μπορεί να συμπληρωθεί ως [Αρχ?]ιδίκη. Εκτός από τη Σύρο και τη Θήρα, το όνομα Ἀρχιδίκη απαντάται σε δύο ακόμη μαρμαρίνες επιτύμβιες στήλες από την ευρύτερη περιοχή της ελληνιστικής Δημητριάδας.³⁰ Η πρώτη σήμαινε τον τάφο της Αρχιδίκης κόρης του Αριστομάχου και έχει χρονολογηθεί από τον Bruno Helly στο τέλος του 3^{ου} – αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ.³¹ Σύμφωνα με το επίγραμμα, η νεκρή Αρχιδίκη υπήρξε μέλος οικογένειας εγκατεστημένης στη Δημητριάδα, με καταγωγή από την Τύλισσο της Κρήτης.³²

29. Helly, «Ateliers» 85.

30. IG XII.5 1105 (Σύρος)· SEG 33 (1983) 667 (Θήρα, Ἀρχιδίκη).

31. Helly, *Stèles* αρ. 553 (GHW 0021). Πρβλ. Αρβανιτόπουλος, *Γραπταί στήλαι* (βλ. σημ. 14) 149-152 (225-200 π.Χ.)· W. Peek, *Griechische Vers-Inschriften aus Thessalien* (Χαϊδελέβεργη 1974) 1693 (3^{ος}-2^{ος} αι. π.Χ.)· V. von Graeve, *Die bemalten Grabstelen aus Demetrias* (αδημ. υφηγεσία, Freiburg im Breisgau 1976) 182-184, Kt Nr 20· του ιδίου, «Zum Zeugniswert» (βλ. σημ. 23) 116 και σημ. 22, πίν. 5.4· F. Preusser, V. von Graeve, «Malerei auf griechischen Grabstelen», *Maltechnik Restaura* 1 (1981) 14 και εικ. 5· V. von Graeve, F. Preusser, «Zur Technik griechische Malerei auf Marmor», *Jdl* 96 (1981) 125-126, εικ. 6.

32. Α.Σ. Αρβανιτόπουλλος, *Θεσσαλικά μνημεία* (βλ. σημ. 25) 156-164, αρ. 20: εἰ κέκρι-
κας χρηστήν, Ῥαδάμανθυ, γυναικα καὶ ἄλλην | ἥ Μίνως, καὶ τήνδε, οὖσαν Ἀριστομάχου |
κούρη·ν· εἰς μακάρων νήσους ἄγετ'· εὐσεβίαν γὰρ | ἥσκει καὶ σύνεδρον τῆσδε δικαιοσύνην.
|| ἦν Τύλισος μὲν ἔθρεψε, πόλις Κρήσσα, ἥδε δὲ γαῖα | ἀμφέπει ἀθάνατον· μοῖρα σοί,
Ἀρχιδίκη. Πρβλ. SEG 3 (1927) 489· SEG 29 (1979) 1798· SEG 30 (1980) 528· *Bull'Épigr* 1974,
307· E. Cairon, *Les épitaphes métriques hellénistiques du Péloponnèse à la Thessalie* (Hungarian
Studies 18, Βουδαπέστη-Debrecen 2009) 262-266, αρ. 86. Για τη μετά θάνατον κρίση και
τις θεσσαλικές μεταθανάτιες αντιλήψεις, βλ. S. Kravaritou, M. Stamatopoulou, «From
Alcestis to Archidike. Thessalian Round Trips to Hades», στο G. Ekroth, I. Nillson (επιμ.),
*Round Trips to Hades. Visits to the Underworld in the Eastern Mediterranean Tradition. Pro-
ceeding of the Conference, Uppsala. October 9-12, 2014* (υπό έκδοση). Για την οικογένεια του

Μαρμαρίνη στήλη με οριζόντια επίστεψη και γραπτή παράσταση, χρονολογούμενη από τον Bruno Helly στο α' μισό – μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ., σήμαινε τον τάφο μίας ακόμη Αρχιδίκης, κόρης του Μενάνδρου, από τη Δημητριάδα.³³ Η επιγραφή, όπως και αυτές της στήλης που δημοσιεύεται εδώ και της Εισιδώρας,³⁴ είναι τρίστιχη και καταλαμβάνει όλο το πλάτος του κορμού.³⁵ Η Αρχιδίκη εικονίζεται να κρατεί δάδα, αντικείμενο το οποίο θεωρήθηκε ότι την εντάσσει στον λατρευτικό κύκλο της Δήμητρας.³⁶ Πρόσφατα όμως, ο Bruno Helly πρότεινε την ταύτιση της Αρχιδίκης της συγκεκριμένης στήλης με ιέρεια της Αρτέμιδος Ιωλκίας. Στο πρόσωπό της αναγνώρισε ένα ακόμη μέλος επιφανούς οικογένειας Δημητριάων, τα ίχνη της οποίας –σύμφωνα με τον ίδιο συγγραφέα– παρακολουθούνται επί τη βασιί κυρίως επιτυμβίων μνημείων σε μία μακρά διάρκεια, από τον 3^ο αι. π.Χ. μέχρι και τους τρεις πρώτους αυτοκρατορικούς αιώνες στον ευρύτερο χώρο της Δημητριάδας – συμπεριλαμβανομένων της θέσης «Κάστρο – Παλαιά» (την οποία ταυτίζει με την αρχαία Ιωλκό) και της Κορόπης: υποστηρίχθηκε ότι από αυτήν την οικογένεια προέρχονται και άλλες ιέρειες που υπηρέτησαν στο ιερό της ίδιας θεότητας.³⁷

Αριστομάχου από την Τύλισσο και πιθανά μέλη της, πρβλ. IG IX.2 1181 και αναλυτικά στο Helly, *Stèles* 879-881.

33. Helly, «Recherches» 199· Helly, *Stèles* αρ. 647 (GHW 0344).

34. Βλ. παραπάνω, σημ. 26.

35. Α.Σ. Αρβανιτόπουλος, «Θεσσαλικά Μνημεία», *Πολέμων* 5 (1952-1953) 14, αρ. 336: Ἀρχιδίκη | Μενάν[δ]ρου | χαϊ[ρε]. Πρβλ. von Graeve, *Die bemalten Grabstelen* (βλ. σημ. 31) 347-348, αρ.108· Helly, «Recherches» 199-202, εικ. 5.

36. Von Graeve, *Die bemalten Grabstelen* (βλ. σημ. 31) 347-348.

37. Helly, «Recherches» 198-214. Για τη λατρεία της Αρτέμιδος Ιωλκίας στην κλασική Ιωλκό, βλ. Α. Αρβανιτόπουλος, «Ανασκαφαί παρά την Ιωλκόν», *ΠΑΕ* 1908, 221· του ιδίου, «Ανασκαφαί παρά την Ιωλκόν», *ΠΑΕ* 1909, 158· του ιδίου, «Ανασκαφαί και έρευναι εν Θεσσαλία», *ΠΑΕ* 1910, 60, 170-171. Πρβλ. Γιαννόπουλος «Φρούριον» (βλ. σημ. 4) 111· Kravaritou «Synoecism» (βλ. σημ. 2) 117· Σκαφιδά, «Κάστρο» (βλ. σημ. 4) 367 σημ. 10, και 372. Για τη λατρεία της Αρτέμιδος Ιωλκίας στη Δημητριάδα, βλ. P.R. Franke, «ARTEMIS IOLKIA», *AA* 82 (1967) 62-64· P. Marzollf, «Untersuchung auf der heiligen Agora», στο V. Milojčić, D. Theocharis (επιμ.), *Demetrias I. Die deutschen archäologischen Forschungen in Thessalien* (Βόννη 1976) 51-55· U. Kron, A. Furtwängler, «Demetrios Poliorketes, Demetrias und die Magneten. Zum Bedeutungswandel von Siegel und Münzbild einer Stadt», στο *Αρχαία Μακεδονία III. Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Θεσσαλονίκη, 21-25 Σεπτεμβρίου*

Επιστρέφοντας στη στήλη **BE 46324** από το Κάστρο – Παλαιά, προτείνουμε την αποκατάσταση του β' στίχου ως [Μέν?]τορος. Το όνομα Μέντωρ απαντάται ήδη στη στήλη της Εισιδώρας από τη Δημητριάδα στο α' μισό – μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ.³⁸ Επίσης, απαντάται σε τιμητικό ψήφισμα της Λάρισας του 3^{ου} αι. π.Χ. προς τιμήν του Αγασικλέους γιου του Μέντορος, Μακεδόνα με καταγωγή από το Δίον της Πιερίας.³⁹ Κατά τον ίδιο αιώνα στο Δίον το όνομα Μέντωρ αναφέρεται επίσης ως πατρώνυμο σε αναθηματική στήλη στην Αρτέμιδα Ειλειθυία.⁴⁰ Το κατά τα άλλα κοινό κατά τους ελληνιστικούς χρόνους όνομα Μέντωρ δεν μας επιτρέπει να αποδώσουμε με βεβαιότητα μακεδονική καταγωγή στο σύζυγο της νεκρής, αν και κάτι τέτοιο εμφανίζεται πολύ πιθανό στα πλαίσια του μακεδονικού «βασιλείου» του πρώτου μισού του 3^{ου} αι. π.Χ.

Η λακωνική φύση της επιγραφής, η απουσία επιγράμματος και η απώλεια ενδεχόμενης παράστασης δεν επιτρέπουν ασφαλείς προσωπογραφικές ταυτίσεις ή και την αποκατάσταση της νεκρής της **BE 46324** ως μέλους κάποιας από τις γνωστές οικογένειες της περιοχής. Το γεγονός ότι η στήλη της βρέθηκε στο Κάστρο – Παλαιά δεν μπορεί να αποτελέσει παρά μόνο ένδειξη για την καταγωγή/ τόπο εγκατάστασης της νεκρής, δεδομένων τόσο του δευτερογενούς περιβάλλοντος εύρεσης όσο και της επισφαλούς προς το παρόν ταύτισης της θέσης με την αρχαία Ιωλκό.

2. Απότμημα ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης. Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου, **BE 46329** (εικ. 5-6).

Η στήλη βρέθηκε εντοιχισμένη στην παρειά του δυτικού βυζαντινού και οθωμανικού οχυρωματικού τείχους του Κάστρου των Παλαιών επί της οδού Λαχανά, σε κοντινή απόσταση και λίγο βορειότερα από το σημείο εύρεσης της στήλης **BE 46328** (εδώ **αρ. 4**). Και οι δύο εντοπίστηκαν ανάμεσα στους δύο

1977 (Θεσσαλονίκη 1983) 167-168· Batziou-Efstathiou, *Demetrias* (βλ. σημ. 2) 29-30, εικ. 32· Kravaritou, «Archegetai» (βλ. σημ. 9) 270.

38. Βλ. παραπάνω, σημ. 26.

39. AE 1910, 341, 2 (Δίον): [ἀγαθῇ τύχῃ]· | [Λαρισαίω]ν τὸ κοινὸν | [ἔ]δωκε Ἀγασικλεῖ | Μέντορος Μακεδόνι | ἐγ Δίου, εὐεργέτη· γεν[ο]||μένωι τῆς πόλε[ω]ς ὑπὸ | [τ]ὴν σι[το]-
δείαν, προξενί[ι]||[αν κατὰ τὸν νόμον — —].

40. SEG 34 (1984) 629 (Δίον, 3^{ος} αι. π.Χ.): Ἀριστιῶ Μέντορος | Ἀρτέμιδι Εἰλειθυίᾳ. Το όνομα Μέντωρ φέρει, ακόμη, κεραμέας, το όνομα του οποίου μαρτυρείται σε ενσφράγι-
στες λαβές ροδιακών αμφορέων από την Πέλλα: SEG 50 (2000) 612.

πύργους του τείχους, πάνω από το μυκηναϊκό κτιριακό συγκρότημα που ανέσκαψε ο Δ. Θεοχάρης και το ερμήνευσε ως το «ανάκτορο της Ιωλκού» (εικ. 1).⁴¹

Ύψος: 0.32 μ., πλάτος: 0.182 μ., πάχος: 0.07 – 0.073 μ. Μάρμαρο υπόλευκο, με γαλαζωπές φλεβώσεις. Ελλιπής κάτω, δεξιά και αριστερά, η στήλη διατηρεί τμήμα της αρχικής άνω επιφάνειας. Δύο θραύσματα από την πρόσθια όψη έχουν συγκολληθεί. Ο λίθος φέρει ελάχιστα ίχνη κονιάματος,⁴² τα οποία θα πρέπει να αποδοθούν σε δευτερογενή χρήση. Η άνω επιφάνεια διατηρεί ίχνη βελονιού. Η οπίσθια όψη ήταν αδρομερώς κατεργασμένη αν και, χοντρικά, δουλεμένη σε επίπεδο. Η μετάβαση από τον κορμό στην επίστεψη επιτυγχάνεται δι' ελαφρώς κοίλης/λοξότμητης επιφάνειας. Ακολουθεί ταινία εν είδει επιστυλίου, λοξότμητη επιφάνεια και οριζόντια σίμη με σειρά ακροκεράμων, δύο εκ των οποίων διατηρούνται ως ελαφρά αποτυπώματα στο μέτωπο της σίμης. Η πρόσθια επιφάνεια έφερε επιμελή λείανση. Με βάση τη διαμόρφωση της στήλης στον τύπο του ναΐσκου με οριζόντια επίστεψη συνάγεται ότι ο κορμός θα έφερε αρχικώς γραπτή παράσταση, από την οποία κανένα ίχνος δεν είναι σήμερα εμφανές δια γυμνού οφθαλμού.⁴³

Η επιγραφή

Στο επιτύλιο σώζεται αποσπασματικά εγχάρακτη επιγραφή σε διάταξη ενός στίχου. Ύψος γραμμάτων: 0,013 – 0,020 μ. Αυτοψία, έκτυπο, φωτογραφίες (εικ. 6).

[---] Ἀριστοκράτου [---]

Η μορφή των γραμμάτων παραπέμπει αφ' ενός μεν σε τύπους που χρησιμοποιούνταν ακόμη στον ύστερο 3^ο αι. π.Χ. –όπως το ακόμη σχετικά μικρό Ο και το Κ με μεγάλη κάθετη και μικρές συγκλίνουσες κεραίες–, αφ' ετέρου δε και σε

41. Αναστασιάδου, Ντίνα, *Το Κάστρο* (βλ. σημ. 3) 5, 14, 20, 27, 29 (όπου και αντίστοιχες εικόνες).

42. Η περιγραφή της κατάστασης διατήρησης της επιφάνειας του λίθου αντιστοιχεί στη μετά τον καθαρισμό και συντήρησή του φάση.

43. Για την πληθώρα γραπτών επιθυμβίων μνημείων: κατωτέρω, σημ. 83. Για τον τύπο του ναΐσκου με σίμη και ακροκέραμα: αναλυτικότερα κατωτέρω, σελ. 212-213. Η Heinz, *Thessalische Votivstelen* 118 παρατηρεί ότι «später tritt anstelle des ursprüngliche 'Firstes' eine waagrecht abschließende Leiste, vor der die Stirnziegel als Relief gearbeitet sind» με παραδείγματα του 2^{ου} – 1^{ου} αι. π.Χ. (αυτόθι, αρ. 4, 249, 265, 323, εικ. 246-249) χρονολογημένα βάσει της μορφής των γραμμάτων.

τύπους που χρησιμοποιούνται κατά το 2^ο αι. π.Χ. – όπως το Α με γωνία στην οριζόντια κεραία και το Σ με αποκλίνουσες οριζόντιες κεραίες, εκ των οποίων η άνω σχηματίζει καμπύλη. Τα παραπάνω παλαιογραφικά κριτήρια υποδεικνύουν τη χρονολόγηση της επιγραφής στα 200-150 π.Χ.

Η γενική Άριστοκράτου –στον τύπο της γενικής χωρίς τελικό Σ, καθώς στο δεξιό πέρας του ονόματος δεν διακρίνεται η κάτω γωνία ενός τελικού Σ– μπορεί είτε να ανήκει στο πατρώνυμο του νεκρού ή της νεκρής, το όνομα του/της οποίου/οποίας θα δηλωνόταν στο αριστερό τμήμα της ταινίας (επιστυλίου) που ελλείπει, είτε να ταυτίζει τον άρρενα σύζυγο νεκρής γυναικός. Στη δεύτερη περίπτωση, θα αναμέναμε και τον όρο «γυνή» δεξιά από τη γενική Άριστοκράτου, στο ομοίως ελλείπον δεξιό τμήμα της ταινίας.

Το εν γένει κοινό για τους ελληνιστικούς χρόνους όνομα Άριστοκράτης απαντάται σε δύο ακόμη επιτύμβια μνημεία από τη Δημητριάδα. Στο πρώτο, το οποίο χρονολογείται στα 300-250 π.Χ., η γενική Άριστοκράτους (στον τύπο με τελικό Σ) ονοματίζει τον πατέρα ενός Άριστομάχου.⁴⁴ μία ακόμη σύγχρονη στήλη ανήκε στον Αριστοκράτη γιο του Τιμοφώντα, με καταγωγή από το Κούριο της Κύπρου.⁴⁵

Αργότερα, το όνομα Άριστοκράτης απαντάται και σε ψηφίσματα της πόλης της Δημητριάδας, αλλά και σε αντίστοιχα του Κοινού των Μαγνήτων, του 2^{ου} αι. π.Χ. Συγκεκριμένα, αναγνωρίζουμε, με το ίδιο όνομα, τον πατέρα ενός μέλους της τοπικής πολιτικής αριστοκρατίας που στελεχώνει τη «συναρχία» της Δημητριάδας περί το 130 π.Χ.,⁴⁶ καθώς επίσης και τον πατέρα στρατηγού του Κοινού των Μαγνήτων με καταγωγή από την Ιωλκό, κατά την περίοδο 150-100 π.Χ.⁴⁷

44. Αρβανιτόπουλλος, *Θεσσαλικά μνημεία* (βλ. σημ. 25) 451-452, αρ. 203: Άριστόμαχος | Άριστοκράτους. Πρβλ. Helly, *Stèles* αρ. 145 (GHW 0211).

45. Πρόκειται για αδημοσίευτη στήλη των ανασκαφών του Α. Αρβανιτόπουλου, καταχωρισμένη, με έκτυπο και φωτογραφίες, στα «Θεσσαλικά Αρχεία» του HiSoMA στη Λυών: Helly, *Stèles* αρ. 269 (GHW 0510).

46. IG IX.2 1108, στίχ. 6-10: [Λυ]σίας Ἐπιτέλου ὁ ἱερεὺς τοῦ Διὸς τοῦ Ἀκραίου καὶ Ἀν[τιφά][ν]ης Φιλοδημίδου ὁ κοινὸς στρατηγὸς καὶ ἡ συναρχία Θε[όδοτος] [Δι]ογένου, Γηρόστρατος Ἰστιάου, Φιλόστρατος Ἰστιάου, Ἀρί[σταρ][χ]ος Ἀριστοκράτου, Ἀρτεμίδωρος Πausανίου, Δημήτριος Αἰτ[ωλί]ωνος, Ἐπιμένης Νικάνορος εἶπαν.

47. B. Helly, «Décrets de Démétrias pour des juges étrangers», BCH 95 (1971) 555, στίχ. 7-9: Ἀρίσταρχος Ἀριστοκράτους Ἰώλκιος στρατηγὸς Μαγνήτ[ων καὶ οἱ κα]τὰ πόλιν στρατηγοὶ Θεσσαλὸς Φιλίσκου Γλαφυρέως, [Ἀλέξανδρος Με]νίσκου Σπαλαυθεύς,

Το Άριστοκράτης μαρτυρείται ως όνομα και άλλων αξιωματούχων της Δημητριάδας του 2^{ου} αι. π.Χ., οι οποίοι προφανώς αποτελούν μέλη –αρκετές φορές συγγενικά– οικογενειών της τοπικής ελίτ.⁴⁸ Συμπληρώνοντας το στέμμα της σημαντικής αυτής οικογένειας από την ευρύτερη περιοχή της Δημητριάδας του 2^{ου} αι. π.Χ., και με βάση τη μαρτυρία της επιγραφής από την Ηράκλεια Τραχινία που αποδίδει σε μέλος της οικογένειας το δημοτικό «Ιώλκιος», ο Br. Helly υποστήριξε την καταγωγή ολόκληρης της οικογένειας από την Ιωλκό, σε χρόνους πριν αλλά και μετά την ίδρυση της Δημητριάδας στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. –στην οποία και συνοικίσθηκε η Ιωλκό.⁴⁹

Αν θεωρήσουμε ότι ο Αριστοκράτης της επιγραφής από το Κάστρο – Παλαιά αποτελεί μέλος της ίδιας οικογένειας της ευρύτερης περιοχής της Δημητριάδας του 2^{ου} αι. π.Χ, τότε θα μπορούσε να ταυτιστεί με τον πατέρα του Αρίσταρχου

Εὐβουλος Ὀλυμπίχου Γλα[φυρεὺς εἶπαν. Για τὰ δημοτικά στις επιγραφές του 2^{ου} αἰ. π.Χ. στη Δημητριάδα, βλ. Kravaritou, «Archegetai» (βλ. σημ. 9) 269-270.

48. IG IX.2 1105 II, στίχ. 1-6 (πιθανώς 17 π.Χ.): στρατηγούντος Κρίτωνος μηνὸς Ἀφροδισιῶνος {I} Κρίτων Κρίτωνος Δημη|τριεύς ὁ στρατηγός καί Θηβαγένης Ἀπολλωνίου ὁ ἱερεὺς τοῦ Διδᾶς τοῦ |Α̣χαρίου καὶ Κρίνων Παρμενίωνος, Ίσταιος Νίκωνος, Διονυσόδωρος |Εὐφραίου, Παισανίας Αντιόχου, Φιλίσχο[ς] Θεσσαλοῦ, Μένανδρος |Άμεινί(?)ου, Πολεμων καὶ Ἀριστοκράτης [του δεΐνης], Παρμενίων [|— — — — —
—————]. Επίσης, IG IX.2 1100a, στίχ. 1-7: [— —]Ο[——— ————— —————] |[A]
φροδισιώνος ιη'. στρη|τηγούντος — — — — — μη|νὸς Ἀφροδισιῶνος δεκάτη Άλκι|ίμ
α|x[o][ς — — — —]|'Αντίπατρος Εὐθυδήμου, Ἀρίσταρχος Σώϊδου, Ἀρι|στ ο | κ ρ ά τ η ς
Ἀρι|στά ρ χ ου , Θεόφιλος Θεοφίλου, Μελέστηρας |Μενεστράτου Δημοκριτεὺς εἵπαν· ἐπεὶ
Δημήτριος Αἰ|τωλίως Δημοκριτεύς γενόμενος κοινὸς στρατηγός (...). Για τη χρονολόγηση του ψηφίσματος στα τέλη του 2^{ου} αι. π.Χ., βλ. A. Μπάτζιου, I. Πίκουλας, «Ψήφισμα του Κοινού των Μαγνήτων», *Horos* 22-25 (2010-2013) 343-350, ιδιαίτερα 343, στίχ. 1 και 345.
Πρβλ. BullÉpigr 2015, 414, όπου προτείνεται χρονολόγηση στα τέλη του 3^{ου} - αρχές 2^{ου} αι. π.Χ. Τέλος, για τον Αριστοκράτη γιο του Αρίσταρχου και τον Αρίσταρχο σε κατάλογο θεωροδόκων από τους Δελφοὺς κατά την περίοδο 170-140 αντίστοιχα, βλ. A. Plassart, «Inscriptions de Delphes : la liste des Théorodokes», BCH 45 (1921) 1-85, ειδ. col. III, στίχ. 125 και col. V, στίχ. 53-54. Για το προτεινόμενο στέμμα της οικογένειας, βλ. Fr. Stählin, «Zur Chronologie und Erklärung der Inschriften von Magnesia und Demetrias», AM 54 (1929) 201-227, ιδιαίτερα 211.

49. Helly, *Stèles* 231.

που εμφανίζεται στο σύγχρονο με την υπό δημοσίευση επιγραφή κατάλογο των θεωροδόκων των Δελφών,⁵⁰ και η επιγραφή μας θα μπορούσε να αποκατασταθεί ως [Ἀρίσταρχος] Ἀριστοκράτου. Η επιγραφή θα μπορούσε, όμως, να αναφέρεται στην κόρη του Αριστοκράτη –[τάδε] Ἀριστοκράτου– ή ακόμη και στη σύζυγό του –[τάδε] Ἀριστοκράτου [γυνή].

Η αποκατάσταση της καταγωγής της επιφανούς αυτής οικογένειας με την ισχυρή προτίμηση και παράδοση στα ονόματα Ἀριστοκράτης και Ἀρίσταρχος από την Ιωλκό, όπως αυτή μαρτυρείται επιγραφικά κατά το 2^ο αι. π.Χ., καθώς και η πιθανή αναγνώριση στο πρόσωπο του Αριστοκράτη της **BE 46329** ενός ακόμη μέλους της ίδιας οικογένειας, δημιουργούν ένα πλέγμα αλληλοσυμπληρούμενων ενδείξεων, αφ' ενός για την καταγωγή του νεκρού/της νεκρής της **BE 46329** από την Ιωλκό και, αφ' ετέρου, για την τοπογραφική ταύτιση της Ιωλκού με το Κάστρο –Παλαιά, τουλάχιστον κατά το 2^ο αι. π.Χ. Δεδομένης όμως της δευτερογενούς χρήσης της στήλης **BE 46329** καθώς και της έλλειψης περαιτέρω εξωτερικών ικανών στοιχείων –που θα απομάκρυναν οριστικά τον κίνδυνο του κυκλικού επιχειρήματος–, η εξαγωγή ασφαλών σχετικών συμπερασμάτων δεν είναι προς το παρόν δυνατή.

3. Απότμημα ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης, με αποσπασματικά σωζόμενη ανάγλυφη παράσταση ανακεκλιμένου συμποσιαστή και καθιστής γυναικός. Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου **BE 46326** (εικ. 7-8).

Η στήλη βρέθηκε στο ανατολικό τμήμα της βυζαντινής και οθωμανικής οχύρωσης του Κάστρου των Παλαιών, στο τμήμα που αναπτύσσεται παράλληλα προς τη σημερινή οδό Φερών, κοντά στη θέση όπου τοποθετείται ο ναός της Ιωλκίας Αρτέμιδος, πίσω από το σύγχρονο Μουσείο της Πόλης του Βόλου (εικ. 2).⁵¹

Ύψος: 0.365 μ. (δεξιός κρόταφος) – 0.375 μ. (πλάτη), πλάτος: 0.282 μ., πάχος: 0.085 μ. – 0.11 μ. (αριστερή, θραυσμένη, πλευρά), 0.095 μ. – 0.10 μ. (δεξιός κρόταφος). Μάρμαρο χονδρόκοκκο, λευκόφαιο, σχετικώς εύθρυπτο. Ελλιπής αριστερά, η στήλη διασώζει τμήμα των αρχικών επιφανειών όλων των άλλων πλευρών. Αποκεκρουμένη είναι η κάτω δεξιά πρόσθια γωνία της στήλης, καθώς και τμήμα της κάτω επιφάνειας, απόκρουση που συνεχίζει και στην οπίσθια όψη. Η επιφάνεια του λίθου καλύπτεται από ισχυρές επικαθίσεις, φέρει πολλαπλές

50. Plassart, «Inscriptions de Delphes» (βλ. σημ. 48).

51. Αναστασιάδου, Ντίνια, *Το Κάστρο* (βλ. σημ. 3) 16-17, 21, 27, 31 (όπου και αντίστοιχες εικόνες).

επιφανειακές αποκρούσεις και είναι ιδιαίτερα φθαρμένη.⁵² Στο δεξιό κατώτερο τμήμα της πρόσθιας όψης η επιφάνεια του λίθου φέρει πρασινωπή πάτινα, η οποία θα πρέπει να οφείλεται στο περιβάλλον παραμονής («ενταφιασμού») του λίθου. Κατά τόπους η στήλη φέρει ίχνη κονιάματος, τα οποία θα πρέπει να αποδοθούν σε μεταγενέστερη χρήση της. Η οπίσθια όψη είναι αδρομερώς κατεργασμένη με βελόνι. Εντός του αναγλυφικού πεδίου, κάτω από την ασπίδα, μεταξύ του κεφαλιού του άνδρα και του ρυτού, δεξιά από την ασπίδα καθώς και κάτω από το δεξιό μπράτσο του άνδρα διατηρούνται εντονότερα χτυπήματα, κάποια κάθετα, του βελονιού, τα οποία όμως δεν φαίνεται να έχουν αφαιρέσει αρχικά στοιχεία του αναγλύφου.

Η στήλη είχε τη μορφή ναΐσκου με οριζόντια ταινία εν είδει επιστυλίου και σειρά ακροκεράμων, εκ των οποίων σήμερα σώζονται τέσσερα. Από τις παραστάδες που στηρίζαν το επιστύλιο σώζεται η δεξιά, η οποία διαμορφώνει επίκρανο κατά την εσωτερική της παρειά –το επίκρανο δεν δηλώνεται επί του κροτάφου.

Εικονίζεται ανακεκλιμένος άνδρας, ο οποίος έστρεφε τον κορμό του κατ' ενώπιον και πιθανότατα αντίκρυζε τον θεατή. Δεν διακρίνεται εάν φορούσε χιτώνα, αν και το γεγονός ότι δεν διακρίνεται γλυφή πέρατος χειρίδος ή/και λαϊμόκοψης, καθώς και καμία υποψία έστω πτυχώσεων (σχήματος V) στο στέρνο, υποδεικνύει ότι πιθανόν ο άνδρας εικονιζόταν με τον άνω κορμό γυμνό, ενδεδυμένος μόνο με ιμάτιο, το οποίο κάλυπτε το κατώτερο τμήμα του κορμού του και τα πόδια του. Στο αριστερό του χέρι ο άνδρας κρατάει αγγείο πόσεως, ενώ στο λυγισμένο στον αγκώνα και υψωμένο δεξιό του χέρι κρατάει ρυτό. Στοιχεία που θα αποκάλυπταν την ακριβή αρχική διαμόρφωση του ρυτού δεν διακρίνονται, δεδομένης όμως της σχετικά συμπαγούς του «μάζας» είναι πιθανότερο πως εάν ανήκε στους τύπους με πλαστική διαμόρφωση αυτή θα απέδιδε κεφαλή μάλλον παρά ημίτομο ζώου. Η κλίνη έφερε στρωμένη, ενώ ο αριστερός αγκώνας του άνδρα ακουμπούσε σε μαξιλάρι(α), όπως με βεβαιότητα υποδηλώνει το ύψος στο οποίο βρίσκεται ο αγκώνας του.

Μπροστά από την κλίνη αποδίδεται ορθογώνια τράπεζα, με οριζόντια τραβέρσα. Φέρει τρία ασφαλώς διακρινόμενα τεμάχια φαγητού, δύο πεπλατυσμένα δεξιά και αριστερά, τα οποία θα πρέπει να ταυτιστούν ως κάποιου τύπου αρτοσκευάσματα/γλυκίσματα, αντίστοιχα αυτών που ονομάζουμε συλλήβδην πόπανα σε αντίστοιχες παραστάσεις –περιθώριο συγκεκριμένης ταύτισης στη

52. Η περιγραφή της κατάστασης διατήρησης της επιφάνειας του λίθου αντιστοιχεί στην προ καθαρισμού/συντήρησής του φάση.

συγκεκριμένη παράσταση ούτως ή άλλως δεν υπάρχει⁵³ και ένα μικρότερου σχήματος στο μέσο, το οποίο καταλαμβάνει τη θέση που συχνά κατελάμβανε η πυραμίδα, το οποίο όμως στη σημερινή του κατάσταση ανθίσταται κάθε βέβαιης ταύτισης.⁵⁴

Εξ αιτίας της μεγάλης διάβρωσης και της κακής διατήρησης του αναγλύφου τα στοιχεία της παράστασης στην περιοχή της δεξιά κάτω γωνίας δεν είναι σαφή. Τα διακρινόμενα κατάλοιπα μπορούν να κατανοηθούν είτε ως αυτά μίας μικρής σε κλίμακα μορφής θεράποντος είτε ως σύνολο δύο μαξιλαριών, της συνέχειας προς τα δεξιά της άνω επιφάνειας της τράπεζας και ενός τρίτου ποδιού⁵⁵ –στην οποία περίπτωση η τράπεζα θα πρέπει να ταυτιστεί ως ορθογώνια τριποδική. Το δεύτερο ενδεχόμενο φαντάζει και το πιθανότερο, παρ' όλ' αυτά, και η μορφή του θεράποντος θεωρούμε ότι οφείλεται σε οφθαλμαπάτη της φθοράς.

Αριστερά εικονίζεται καθιστή σε κατατομή προς τα δεξιά γυναίκα, που φέρει χιτώνα και ιμάτιο υπέρ την κεφαλή. Το κάθισμά της (χωριστό από την κλίνη) ήταν εξοπλισμένο με μαξιλάρι, ενώ τα πόδια της ακουμπούσαν σε υποπόδιο. Καθ' ύψος της πλάτης της γυναίκας σώζεται κάθετη γλυφή, η οποία θα πρέπει να ερμηνευθεί ως ερεισίνωτο, και η επίσης κάθετη παρυφή του κάτω τμήματος του καθίσματος. Ως εκ τούτου, το κάθισμα της γυναίκας θα πρέπει να ταυτιστεί με κάποιου τύπου θρόνο, χωρίς ερεισίστρεφα. Η κατάσταση διατήρησης του

53. Όπως και σήμερα, κάθε περιοχή είχε τις δικές της «σπεσιαλιτέ» ή/και ιδιαίτερες ονομασίες για ομοειδή αρτοσκευάσματα/γλυκίσματα. Για μερικά ονόματα θεσσαλικών αρτοσκευασμάτων/γλυκισμάτων, μεταξύ των οποίων και η εξαγωγήμη ματτύη: J. Wilkins, *The Boastful Chef. The Discourse of Food in Ancient Greek Comedy* (Οξφόρδη 2000) 286-288, και M. Mili, *Religion and Society in Ancient Thessaly* (Οξφόρδη 2015) 117 σημ. 91, 261 σημ. 8.

54. Για τα εδέσματα που συναντώνται στα επιτύμβια με συμποσιαστές και κυρίως για την τεκμηρίωση της διαπίστωσης ότι τα ίδια είδη συναντώνται, εκτός από ταφικό, τόσο σε λατρευτικό όσο και σε κοσμικό περιβάλλον: M. Kalaitzi, «The Theme of the Banqueter on Hellenistic Macedonian Tombstones», στο C.M. Draycott, M. Stamatopoulou (επιμ.), *Dining and Death. Interdisciplinary Perspectives on the 'Funerary Banquet' in Ancient Art, Burial and Belief* (Colloquia Antiqua 16, Λουβαίν 2016) 497-498 με τη σημ. 29. Για τα εδέσματα επί των ελληνιστικών επιτύμβιων με συμποσιαστές της Δημητριάδας: Stamatopoulou, «Banquet Motif» 422.

55. Για τον τρόπο απόδοσης, πρβλ. R.N. Thönges-Stringaris, «Das griechische Totenmahl», *AM* 80 (1965) 1-99, πίν. 13.2, 18.1, 21.2.

αναγλύφου δεν επιτρέπει κρίσεις σχετικά με το εάν ο θρόνος θα είχε πράγματι συμπαγή διαμόρφωση κατά το κάθισμα ή εάν τα πόδια αποδίδονταν κάποτε είτε με πολύ χαμηλό ανάγλυφο και γραπτή διακόσμηση ή μόνο με γραπτή διακόσμηση.

Με το αριστερό της χέρι η γυναίκα στηρίζει αντικείμενο που εξ αιτίας του μικρού του σχετικού εύρους και του σχετικά μεγάλου ύψους των τοιχωμάτων του και με τη βοήθεια πολλαπλών εικονογραφικών παραλλήλων (βλ. παρακάτω) μπορεί να ταυτιστεί με κίστη (πυξίδα), την οποία θα πρέπει να θεωρήσουμε ως ανοιχτή (το ανοιγμένο της κάλυμμα θα παριστανόταν σε χαμηλό ανάγλυφο ή και γραπτά μόνο επί του εδάφους) καθώς το δεξιό χέρι της γυναίκας είναι σε κίνηση προς αυτήν.

Στο ανώτερο τμήμα του αναγλυφικού πεδίου, επάνω από τις μορφές, έχουν αποδοθεί ανάγλυφα κυκλική ασπίδα δεξιά και περικνημίδα αριστερότερα. Κατάλοιπο πλαστικού στοιχείου στο σπάσιμο της στήλης (αριστερά) θα ανήκε, το πιθανότερο, στη δεύτερη περικνημίδα.

Εξ αιτίας της πολύ κακής κατάστασης διατήρησης, από στυλιστικής – τεχνοτροπικής απόψης η στήλη δεν επιτρέπει χρονολογικές κρίσεις. Οι αδρόι όγκοι των ανάγλυφων στοιχείων, έτσι όπως εμφανίζονται σήμερα, θα μπορούσαν να οδηγήσουν στη σκέψη ότι το ανάγλυφο έμεινε ημιτελές στην εκτέλεσή του. Καθώς όμως η φθορά έχει απαλείψει το τελευταίο στρώμα κατεργασίας της επιφάνειας, μία τέτοια κρίση θα ήταν μετέωρη, ενώ η αδρομερής απόδοση, στο ποσοστό που δεν οφείλεται στη σημερινή κατάσταση διατήρησης, σχετίζεται και με την ποιότητα και τις καλλιτεχνικές αξιώσεις του μνημείου.

Για τη χρονολόγηση της κατασκευής της στήλης και τη χρονολόγηση του αναγλύφου χρήσιμα εξακολουθούν να είναι ο αρχιτεκτονικός της τύπος καθώς και τα εικονογραφικά στοιχεία της σύνθεσης, τα οποία, όπως συζητείται και παρακάτω, αντλούν από την κλασική αποκρυστάλλωση της θεματικής, κυρίως επί αττικού εδάφους, αμφότερα, δε, υποδεικνύοντα μία γενική χρονολόγηση κατά τη διάρκεια της ελληνιστικής περιόδου. Σύμφωνα με την Heinz τα πρωϊμότερα παραδείγματα του τύπου, τον οποίον θεωρείται ότι η Θεσσαλία παραλαμβάνει εξ Αττικής, κατά τη διάρκεια του 4^{ου} και του 3^{ου} αιώνα π.Χ., τείνουν να είναι επιμήκη, ενώ τα μεταγενέστερα τείνουν να είναι είτε τετράγωνα είτε και ορθογώνια, αναπτυσσόμενα προοδευτικά κατά τον καθ' ύψος άξονα.⁵⁶ Το γεγονός όμως ότι

56. Είναι ο τύπος 4a στην κατάταξη της Heinz, *Thessalische Votivstelen* 117-118. Σημειώνοντας, όμως, ότι ο αριθμός παραδειγμάτων που χρονολογούνται εντός του 4^{ου} αι.

το αρχικό πλάτος της στήλης δεν μάς είναι γνωστό μάς στερεί εν προκειμένω τη δυνατότητα ανάλογων συσχετισμών. Σε χρόνους μεταγενέστερους της κλασικής και πρώιμης ελληνιστικής περιόδου, όμως, οδηγεί η δεύτερη παρατήρηση της Heinz για την εξέλιξη του τύπου στα θεσσαλικά αναθηματικά μνημεία: σε αντίθεση με πρωϊμότερα παραδείγματα στα οποία η σίμη διαμορφώνεται κεκλιμένη και επιδιώκεται η προοπτική απόδοση των ακρωτηρίων, σε παραδείγματα που χρονολογούνται στο τέλος του 3^{ου} αι. π.Χ. και στον 2^ο αι. π.Χ. η σίμη διαμορφώνεται επίπεδη, με απλά, ελεύθερα ακρωτήρια, όπως δηλαδή και στην υπό εξέταση στήλη.⁵⁷ Η ίδια, τέλος, παρατηρεί ότι ο υπό εξέταση τύπος επιχωριάζει στη Δημητριάδα και τη Λάρισα ειδικά κατά τον ύστερο 3^ο και 2^ο αι. π.Χ.⁵⁸

Η επιγραφή

Στο επιστύλιο σώζεται εγχάρακτη επιγραφή, αβαθούς χαράξεως, σε διάταξη ενός στίχου. Ύψος γραμμάτων: 0,013 – 0,018 μ. Αυτοψία, έκτυπο, φωτογραφίες.

[---] Σοσῆ τ(ῶ?) φίλω

Η χρήση του μνηοειδούς Σ στη Θεσσαλία απαντάται ήδη από τα ύστερα ελληνιστικά χρόνια, το πεπλατυσμένο στρόγγυλο Φ χρονολογείται στα αυτοκρατορικά χρόνια, ενώ η μορφή του Ω υποδεικνύει σχετικά πρώιμη χρονολόγηση μέσα στην αυτοκρατορική περίοδο.⁵⁹ Συνολικά, η μορφή των γραμμάτων δεν είναι ενδεικτική ακριβέστερης χρονολόγησης, υποδεικνύει, αντιθέτως, ένα μεγάλο χρονολογικό εύρος, που καλύπτει όλη την περίοδο των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων. Στη χρονολόγηση της επιγραφής στους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους συνηγορεί και η χρήση δοτικής χωρίς προσγεγραμμένο γιώτα, η χρήση σε επιτύμβια μνημεία του επιθέτου «φίλος» στη δοτική, αλλά και η χρήση της

π.Χ. στη Θεσσαλία είναι μικρός και ότι ως εκ τούτου η χρονολογική εξέλιξη του τύπου πιθανόν να χρειαστεί αναθεώρηση.

57. Heinz, *Thessalische Votivstelen* 118. Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι οι χρονολογήσεις των μνημείων, στα οποία βασίζει την παρατήρησή της η Heinz, βασίζονται με τη σειρά τους είτε στη μορφή των γραμμάτων είτε στο στυλ του αναγλύφου.

58. Heinz, *Thessalische Votivstelen* 118.

59. Heinz, *Thessalische Votivstelen* 166-167. Πρβλ. B.H. McLean, *An Introduction to Greek Epigraphy of the Hellenistic and Roman Periods from Alexander the Great down to the Reign of Constantine (323 BC-AD 337)* (Ann Arbor 2002) 41.

απλογραφίας τ(Ϝ).⁶⁰ Τέλος, η αβαθής και μη επιμελημένη χάραξη της επιγραφής έρχεται να επιβεβαιώσει την προτεινόμενη χρονολόγηση.

Με βάση, λοιπόν, τα παλαιογραφικά στοιχεία και την αμελή χάραξη του κειμένου, είναι φανερό ότι η επιγραφή είναι μεταγενέστερη της κατασκευής και του αναγλύφου της στήλης. Καθώς δεν υπάρχει *rasura*, στον βαθμό που η στήλη μετά την κατασκευή της πράγματι πωλήθηκε και χρησιμοποιήθηκε, η συνδεόμενη με την πρώτη χρήση επιγραφή θα πρέπει να υποθέσουμε είτε ότι βρισκόταν χαραγμένη στη βάση της στήλης είτε ότι ήταν γραπτή.⁶¹

Το όνομα Σωσῆς μαρτυρείται ακόμη μόνο μία φορά, σε επιτύμβια στήλη από τους Κάδους της Μυσίας, που χρονολογείται περί το 155/156 μ.Χ.⁶² Στη Θεσσαλία απαντάται την ίδια εποχή ο επίσης σπάνιος τύπος Σωσᾶς.⁶³ Νωρίτερα, στα ελληνιστικά χρόνια, ο τύπος Σῶσις μαρτυρείται στην Ερέτρια της Αχαΐας Φθιώτιδας και τη Λάρισα, ενώ περίπου σύγχρονο είναι το θηλυκό Σωσίς στον Άτραγα και τη Λάρισα.⁶⁴ Περισσότερες και με ιστορική διάρκεια που καλύπτει τα ελληνιστικά και αυτοκρατορικά χρόνια είναι οι μαρτυρίες για τους τύπους Σωσίας, Σώσιος, Σωσίων και Σῶσος, και πολλά παράγωγά τους, όπως Σωσιγένης, Σωσίνικος, κλπ.⁶⁵ Στη γειτονική προς το Κάστρο – Παλαιά Δημητριάδα ο τύπος

60. Για τη χρήση της δοτικής φίλω/-ωι και τῶ/τῶι φίλω/-ωι σε επιτύμβια μνημεία, πρβλ. IG X.2.1 *694 και *883 (Θεσσαλονίκη [;], 2^{ος} αι. μ.Χ.)· *I.Beroia* 260 (2^{ος} αι. μ.Χ.)· EKM II, 229· Ο χαρακτηρισμός «φίλος» αποδιδόμενος στο νεκρό είναι γενικά σπάνιος στη Θεσσαλία και προσιδιάζει στους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους, όπως και στη γειτονική Μακεδονία: πρβλ. IG IX.2 1032 (Πελασγίωτις, Ἀπολλώνιον τὸν ἴδιον φίλον μνείας χάριν). Για τη Μακεδονία, βλ. όπου παραπάνω, καθώς και *I.Beroia* 345 (Καλλέαν τὸν φίλον μνήμης χάριν ἥρωα).

61. Για αποκλειστικά γραπτές επιγραφές στις θεσσαλικές στήλες και δη της Δημητριάδας: Helly, «Ateliers» 67-68.

62. MAMA X App. I, 181, 9: ἔτους σμ', μη(νός) Ἀρτεμεισίου. |Ἀρισσιων {Ἀριστίων;} καὶ Στρατο|νείκη οἱ γονεῖς Σωσῆ |τέκνω γλυκυτάτῳ μνή|μ<ης> χάριν. Πρβλ. E. Pfuhl, H. Möbius, *Die ostgriechischen Grabreliefs II* (Mainz am Rhein 1979) 522, αρ. 2183, εικ. 110.

63. IG IX.2 917, στίχ. 2-3 (Σωσᾶς, Λάρισα. 2^{ος}-3^{ος} αι. μ.Χ.).

64. IG IX.2 562, στίχ. 8 (Σῶσις, Λάρισα, 1^{ος} αι. π.Χ.)· SEG 47 (1997) 675 (Σωσίς, Ἄτραξ, 2^{ος} αι. π.Χ.)· SEG 35 (1985) 599, στίχ. 6 (Σωσίς, Λάρισα, 1^{ος} αι. π.Χ.).

65. Επί παραδείγματι, IG IX.2 1321, στίχ. 34 (Σωσίας, Ἄλος, 3^{ος} αι. π.Χ.)· SEG 15 (1958) 370, στίχ. B.44 (Σώσιος, Σκοτούσσα, 2^{ος} αι. π.Χ.)· IG IX.2 568, στίχ. 7 (Σωσίων, Λάρισα, ρωμαϊκῶν χρόνων)· IG IX.2 564, στίχ. 11 (Σῶσος, Λάρισα, 1^{ος} αι. π.Χ. – 1^{ος} αι. μ.Χ.). Πρβλ.

Σώσιος μνημονεύεται ως πατρώνυμο στην επιτύμβια στήλη του Ερμά, αυτοκρατορικών επίσης χρόνων.⁶⁶ Η χρήση του όμικρον αντί του ωμέγα (Σωσῆς), η οποία αποδίδει την ισοχρονία των δύο φωνηέντων ήδη από τον 4^ο αι. π.Χ., κατά τους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους αποτελεί πλέον κοινό φαινόμενο.⁶⁷

Η απουσία πατρωνύμου ή άλλου οικογενειακού ή/και κοινωνικού προσδιορισμού από την επιγραφή και δευτερευόντως το όνομα Σωσῆς, το οποίο ανήκει στη μεγάλη οικογένεια ονομάτων από τις εξαιρετικά παραγωγικές ρίζες Σω-/Σωσ-/Σωτ-, οικογένεια προσφιλή ως δεξαμενή άντλησης ονομάτων δούλων,⁶⁸ εγείρει την πιθανότητα ο Σωσῆς να ήταν πράγματι δούλος. Σε κάθε περίπτωση, η αποσιώπηση ή απουσία οικογενειακών δεσμών και κοινωνικών προσδιορισμών συνηγορεί στη χαμηλή κοινωνική του θέση.

LGN III.B, 392-397· A. Tziafalias, R. Bouchon, L. Darnezin, J.-Cl. Decourt, B. Helly, G. Lucas, I. Pernin, *Corpus des inscriptions d'Atrax en Pélasgiotite* (Παρίσι και Αθήνα 2016) 382 (index).

66. *Demetrias* V, 277, 11 (= SEG 37 [1987] 470): [— — —] | Έρμας | Σωσίου | χαῖρε. Πρβλ. όμως *BullÉpigr* 1991, 356 (= SEG 40 [1990] 471), όπου η γενική «Σωσίου» θεωρήθηκε ως αμφίβολη ανάγνωση στη θέση της οποίας προτάθηκε από τον B. Helly η ανάγνωση «Σιμείου».

67. Για τη Θεσσαλία, βλ. IG IX.2 241, στίχ. 2-3 (Φάρσαλος, 4^{ος} αι. π.Χ.): Σοσ[άν]δρο· SEG 46 (1996) 663, στίχ. 2-3 (Φθιώτιδες Θήβες, ελληνιστικοί χρόνοι): Άσκληπιοδόρου· Α.Σ. Αρβανιτόπουλος, «Θεσσαλικές επιγραφές», AE 1917, 25-26, αρ. 313, στίχ. 32 (Χυρρετίαι, μέσα 2^ο αι. μ.Χ.): Άπολλοδόρου· IG IX.2 206, στίχ. 9 (Μελίταια, 49/8 π.Χ.): ιε' Όμολοίου· Θ.Σ. Αρβανιτοπούλου, *Πολέμων* 2 (1934-40) Παράρτημα, 13, αρ. 18, στίχ. 10 (Τσάτμα, 49-47 π.Χ.): [μην]ός Ό[μ]ολοίου· SEG 40 (1990) 482 (Μητρόπολη): Δι' Όμολοίου. Για τη Μακεδονία, βλ. *I.Beroia* σελ. 508· *I.Leukopetra*, σελ. 65.

68. M. Lambertz, *Die griechischen Sklavennamen* (Βιέννη 1907-1908) μέρος II, 21. Συμπληρωματικά, αρκεί μία ματιά στους καταλόγους των L.C. Reilly, *Slaves in Ancient Greece. Slaves from Greek Manumission Inscriptions* (Σικάγο 1978)· Ch. Fragiadakis, *Die attischen Sklavennamen von der spätarchaischen Epoche bis in die römische Kaiserzeit. Eine historische und soziologische Untersuchung* (Αθήνα 1988)· K. Vlassopoulos, «Athenian Slave Names and Athenian Social History», *ZPE* 175 (2010) 113-144 (132: Appendix: A List of Athenian Slave Names). Για την Θεσσαλία, βλ. IG IX.2, ευρετήριο ονομάτων 305-306 (ένδειξη libertus/a) και A. Tziafalias et al., *Inscriptions d'Atrax* (βλ. σημ. 65) ευρετήριο ονομάτων 382 (ένδειξη affranchi/ie).

4. Απότμημα ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης, σώζον αποσπασματικά ανάγλυφη παράσταση ανακεκλιμένου συμποσιαστή. Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου ΒΕ 46328 (εικ. 9).

Η στήλη βρέθηκε στην άνω στέψη του βυζαντινού και οθωμανικού οχυρωματικού τείχους του Κάστρου των Παλαιών, στη δυτική πλευρά της οχύρωσης επί της οδού Λαχανά, ανάμεσα από τους δύο πύργους του τείχους που υπέρκειται του μυκηναϊκού συγκροτήματος (εικ. 1).⁶⁹

Ύψος: 0.173 μ. (όψη) – 0.187 μ. (με προβολή), πλάτος: 0.252 μ., πάχος: 0.05 μ. (δεξιά) – 0.064 μ. (άνω επιφάνεια). Υπόλευκο-γκριζωπό μάρμαρο. Ελλιπές δεξιά, αριστερά και κάτω, το απότμημα διασώζει τμήμα της επίστεψης και του αναγλυφικού πεδίου. Διατηρεί τμήμα της αρχικής επιφάνειας της άνω πλευράς. Καθ' όλην του την επιφάνεια ο λίθος είναι καλυμμένος με επικαθίσεις,⁷⁰ ενώ κατά τόπους φέρει νεώτερες εκδορές. Η οπίσθια όψη είναι αδρομερώς κατεργασμένη και σχετικώς φθαρμένη. Επιφανειακές αποκρούσεις έχουν πληγώσει και την πρόσθια επιφάνεια, τμήμα από το σημερινό δεξιό άκρο της οποίας έχει αποσπασθεί. Το ανάγλυφο σώζεται αρκετά φθαρμένο.

Η στήλη φέρει απλή τριγωνική κορύφωση («αετωματική επίστεψη»): στο τμήμα που θα αντιστοιχούσε στο τύμπανο φέρει εγχάρακτο κόσμημα, το οποίο λόγω του συμμετρικά κυκλικού σχήματος του κυρίως αντικειμένου (στο οποίο δεν διακρίνεται απόδοση της κορυφαίας απόφυσης ροδιού), καθώς και της τοποθέτησης των δύο απολήξεων που φαίνεται να πηγάζουν από κοινή αφετηρία επί του αντικειμένου (κόμπο), θα πρέπει να ταυτιστεί με στεφάνι με ταινία, με δύο απολήξεις.⁷¹

Από την ανάγλυφη παράσταση σώζεται ο κορμός και τα πόδια, μέχρι του ύψους των γονάτων περίπου, μορφής ανακεκλιμένου άνδρα, που στρέφει τον κορμό κατ' ενώπιον και κοιτάζει τον θεατή· έφερε κοντά μαλλιά, χτενισμένα ώστε να αγκαλιάζουν το πρόσωπο, με ίσιους παράλληλους βραχείς πλοκάμους. Κατά πάσα πιθανότητα ο άνδρας κρατούσε αγγείο πόσεως στο αριστερό του χέρι, από το οποίο όμως το μόνο που σώζεται είναι πιθανόν παραπλανητικό «αποτύπωμα». Το δεξιό του χέρι ακουμπά επί του σώματος και του δεξιού ποδιού.

69. Αναστασιάδου, Ντίνα, *Το Κάστρο* (βλ. σημ. 3) 5, 14, 20, 27, 29 (όπου και αντίστοιχες εικόνες).

70. Η περιγραφή της κατάστασης διατήρησης της επιφάνειας του λίθου αντιστοιχεί στην προ καθαρισμού/συντήρησής του φάση.

71. Μορφολογικά, πρβλ. Pfuhl, Möbius, *Grabreliefs II* (βλ. σημ. 62) αρ. 2280-2282, 2286, 2309-2310, πίν. 322, 325, εικ. 124 (εντός κειμένου).

Διακρίνεται ανάγλυφο στοιχείο αριστερά (κατά τον θεατή) του πέρατος του δεξιού χεριού του άνδρα, το οποίο όμως δεν είναι σαφές σε τί εικονογραφικό στοιχείο θα μπορούσε να ανήκει. Λόγω κυρίως των σωματικών αναλογιών προκύπτει ότι το δεξιό κατά τον θεατή πέρας της κλίνης είτε θα ήταν εξοπλισμένο με μαξιλάρι(α) είτε (και) θα σχημάτιζε απλό, ελαφρώς έσω νεύον κεφαλάρι (*fulcrum*). Στοιχεία που θα αποκάλυπταν περισσότερα για τον τύπο της κλίνης και που θα λειτουργούσαν δυνητικά και ως χρονολογικές ενδείξεις το ανάγλυφο δεν διασώζει.

Η κακή διατήρηση του αναγλύφου καθιστά τη στυλιστική του αποτίμηση επισφαλή. Παρ' όλ' αυτά, τόσο ο ίδιος ο αμελής χαρακτήρας της λάξευσης και συνολικής απόδοσης, η άτεχνη απόδοση του δεξιού χεριού του άνδρα, καθώς και οι ενδείξεις που διασώζει η ατελώς σωζόμενη κόμμωση, υποστηρίζουν τη χρονολόγηση του αναγλύφου στους ίδιους με την επιγραφή χρόνους, ήτοι στους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους (βλ. παρακάτω). Η απλοποιημένη μορφή της επίστεψης, η οποία στερείται έστω και υποτυπώδους δήλωσης ακρωτηρίων, απαντά και σε αναθηματική στήλη άγνωστης προέλευσης στο Μουσείο του Βόλου, χρονολογούμενης στους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους.⁷²

Η επιγραφή

Στο εννοούμενο ως οριζόντιο γείσο του αετώματος σώζεται αποσπασματικά εγχαράκτη επιγραφή, αβαθούς χαράξεως, σε διάταξη ενός στίχου. Ύψος γραμμάτων: 0,01 μ. Αυτοψία, έκτυπο, φωτογραφίες.

Το σωζόμενο τμήμα της επιγραφής παραδίδει το όνομα ΛΟΥΚΙΟ και τμήμα μίας ακόμη λέξης: ΕΥΧΑΡΙ[---]. Αν και μπορούμε μόνο κατά προσέγγιση να ανασυνθέσουμε τις αρχικές διαστάσεις του λίθου, το υπολογιζόμενο αρχικό μέγιστο πλάτος της επίστεψης επιτρέπει τη συμπλήρωση τριών περίπου γραμμάτων στο τέλος της δεύτερης λέξης και συνεπώς τη συμπλήρωσή της ως «Εὐχαρίσ[του]» ή «Εὐχαρίσ[τος]»:

[?-] Λούκις Εὐχαρίσ[του]

ή

[?-] Λούκις Εὐχαρίσ[τος]

72. Heinz, *Thessalische Votivstelen* αρ. 377, εικ. 191 (ως παραλλαγή του τύπου 2c στην κατάταξη της Heinz: «nicht vor dem 2. Jh. v. Chr., wahrscheinlich eher kaiserzeitlich» αλλά η χρονολόγησή του στους ελληνιστικούς χρόνους θα πρέπει να αποκλειστεί).

Θα ήταν θεωρητικά δυνατόν να συμπληρώσουμε *εὐχαρισ[τήριον]* ή *εὐχαρισ[τῶν]*. Ως προς το πρώτο ενδεχόμενο, δεν φαίνεται να υπήρχε αρκετός χώρος για μια τέτοια συμπλήρωση. Στη δεύτερη περίπτωση, της συμπλήρωσης ως *εὐχαρισ[τῶν]*, θα είχαμε μια έκφραση που μαρτυράται μεταξύ άλλων και στην ηπειρωτική Ελλάδα, είναι όμως αρκετά σπάνια και, επιπλέον, δεν συναντάται στα μέχρι σήμερα γνωστά θεσσαλικά αναθηματικά μνημεία.⁷³

Η μορφή των γραμμάτων και ειδικότερα οι τύποι του μνηοειδούς Σ και Ε, σε συνδυασμό με το Α με κοίλη οριζόντια κεραία και το Υ με υπερβολικά ανοιχτές τις άνω κεραίες χρονολογούν την επιγραφή στους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους. Με αυτό συνάδει και η αβαθής και μη επιμελημένη χάραξη των γραμμάτων με εμφανείς διαφορές ως προς τις διαστάσεις τους, καθώς και η χρήση της όψιμης μορφής Λούκις,⁷⁴ του κατά τα άλλα κοινού ρωμαϊκού προωνυμίου (*praenomen*) *Lucius* (Λεύκιος, Λούκιος).

Στο αριστερό ελλείπον τμήμα της επίστεψης, θα υπήρχε χώρος για τη χάραξη τριών ακόμη γραμμάτων. Εάν η επιγραφή δεν ήταν εξ αρχής έκκεντρη, τότε είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι θα προηγείτο ένα όνομα γένους (*gentilicium*), επί παραδείγματι Αἴλιος ή Αὐρήλιος, σε συντομογραφία: [Αἴλ] ή [Αὐρ].⁷⁵ Τα ενδεχόμενα συμπλήρωσης του ονομαστικού τύπου εμφανίζονται ως εκ τούτου πολλαπλά, σε κάθε περίπτωση όμως αποκλίνοντα από τον καθαρό, τυπικό ρωμαϊκό ονομαστικό τύπο. Είτε, δηλαδή, έχουμε Λούκις Εὐχαρίστου –λατινικό προωνύμιο με ελληνική γενική πατρωνυμική ατόμου που δεν έχει τη ρωμαϊκή πολιτεία– είτε Αἴλιος / Αὐρήλιος (ή άλλο προτασσόμενο όνομα γένους) Λούκις Εὐχάριστος είτε, τέλος, Αἴλιος / Αὐρήλιος (ή άλλο προτασσόμενο όνομα γένους) Λούκις Εὐχαρίστου.

Στη συντετμημένη μορφή Λούκις το προωνύμιο απαντάται για πρώτη φορά στη Θεσσαλία.⁷⁶ Στη γειτονική ως προς τη θέση εύρεσης της στήλης **BE 46328**

73. Επί παραδείγματι, *IG IV².1 576* (Επίδαυρος): Ἀγρίππας τῷ θεῷ | τὸν Ἀσκληπιὸν εὐ|χαριστῶν *IG IX.1 717* (Κέρκυρα): Στέφανος κα|τὰ συνταγὴν |εὐχαριστῶν.

74. Πρβλ. *I.Beroia 321* (2^{ος} - 3^{ος} αι. μ.Χ.).

75. Πρβλ. *I.Leukopetra 58*, στίχ. 3 (211 μ.Χ.): Αἴλιος Λούκιος νέος· *IG V.1 1398*, σπάραγμα c, στήλη I.35, στίχ. 68 (Μεσσηνία, Κορώνη, 246 μ.Χ.): Αὐρ(ήλιος) Λούκιος.

76. Ενδεικτικά, για το προωνύμιο: *IG IX.2 538*, στίχ. 22 (Λάρισα, 117 μ.Χ.): *I.ThessEnipeus 41*, στίχ. 1 (Πολυνέρι, 2^{ος} αι. μ.Χ.): *SEG 40* (1990) 481, στίχ. 2 (Ευαγγελισμός, ρωμαϊκών χρόνων)· *IG IX.2 1057*, στίχ. 15 (Μικρό Κεσερλί, ρωμαϊκών χρόνων)· *IG IX.2 1200* (Λεχώνια Μαγνησίας, ρωμαϊκών χρόνων). Βλ. και *LGPN III.B*, s.vv. Λεύκιος, Λούκιος.

Δημητριάδα, το Λούκιος απαντάται ως όνομα πρώην κυρίου δούλου σε απελευθερωτική επιγραφή του 2^{ου} – 3^{ου} αι. μ.Χ.⁷⁷ Η επιγραφή ανήκει σε σύνολο απελευθερωτικών επιγραφών που χρονολογούνται από τον 2^ο αι. π.Χ. έως και τον 3^ο αι. μ.Χ., χαραγμένων σε επαναχρησιμοποιημένους ορθοστάτες από δύο βάθρα ελληνιστικών αγαλμάτων ιππέων, που βρέθηκαν εντός του πολεοδομικού ιστού της ρωμαϊκής Δημητριάδας, στη θέση όπου έχει προταθεί η ύπαρξη αγοράς.⁷⁸

Το όχι ιδιαίτερα διαδεδομένο όνομα Εὐχάριστος δεν μαρτυρείται κατά τα άλλα στη Θεσσαλία, αν και το βρίσκουμε νοτιότερα, στον Ωρωπό και τον Άγιο Αθανάσιο της Βοιωτίας, στους ελληνιστικούς και αυτοκρατορικούς χρόνους αντίστοιχα, αλλά και βορειότερα, στην Έδεσσα.⁷⁹ Ανήκει σε κατηγορία ονομάτων δηλωτικών των ηθικών ή χαρακτηρισολογικών/κοινωνικών αρετών του φέροντος, κατηγορία που αποτελούσε συνήθη δεξαμενή άντλησης ονομάτων δούλων,⁸⁰ αν και βεβαίως απαντάται και για ελεύθερους πολίτες.⁸¹

Η συνολικά κακή ποιότητα του αναγλύφου, σε συνδυασμό με το διαταραγμένο ή μικτό ονομαστικό τυπικό και το όνομα Εὐχάριστος (είτε ως πατρώνυμο

77. SEG 37 (1987) 455, στίχ. E15-16.

78. Βρέθηκαν σε τρίτη χρήση στη «βασιλική της Δημοκρατίας». Για τα μνημεία και τις απελευθερωτικές επιγραφές, βλ. P. Marzolff, «Eine verschwundene Monumentengruppe», στο *Demetrias V*, 49–61, εικ. 9, πίν. 9–18, και Ch. Habicht, «Neue Inschriften aus Demetrias», στο *Demetrias V*, 277–292, πίν. XXIV–XXVI. Για την ύπαρξη αγοράς ρωμαϊκών χρόνων, βλ. P. Marzolff, «Η πολεοδομική εξέλιξη και τα κυριότερα αρχιτεκτονικά έργα της περιοχής της Δημητριάδας», στο Ε. Κονταξή (επιμ.), *Αρχαία Δημητριάδα. Η διαδρομή της στο χρόνο. Πρακτικά ημερίδας 9 Νοεμβρίου 1994* (Βόλος 1996) 91–109, ιδιαίτερα 56.

79. *I. Oros* 22 (μέσα 3^{ου} αι. π.Χ.): SEG 3 (1927) 421, στίχ. 9 (Άλαι, 2^{ος} αι. μ.Χ.): στη Μεγαρίδα απαντάται στους βυζαντινούς χρόνους IG VII 174 (Μέγαρα). Βλ. και LGPN III.B και LGPN IV, s.v.

80. H. Solin, *Die Stadtrömischen Sklavennamen. Ein Namenbuch. II. Teil: Griechische Namen* (Στουτγκάρδη 1996) 410, s.v. Euaristus (Euharistus) για τη χρήση του ως όνομα δούλων στην πόλη της Ρώμης. Επιπλέον, του ιδίου, *Die Stadtrömischen Sklavennamen. Ein Namenbuch. I. Teil: Lateinische Namen* (Στουτγκάρδη 1996) 3, s.v. Lucius για τη χρήση του πρωνυμίου για δούλους («übliche praenomina als Sklavennamen»). Πρβλ. IG IX.2 1166: Γάιος Οὐη(λ)ήιος Λευκίου, Γαῖου ἀπελεύθερος, χαῖρε.

81. Επί παραδείγματι: EKM II, 182, στίχ. 21: Αὐρήλιος Εὐχάριστος σε κατάλογο εφήβων από την Έδεσσα (229/30 μ.Χ.).

είτε ως παρωνύμιο [cognomen]) εγείρουν την πιθανότητα ο Λούκις να ήταν απελεύθερος (απελεύθερος γιος δούλου ή απελεύθερος ρωμαίου πολίτη), αν και τα ασφαλή στοιχεία για ένα τέτοιο συμπέρασμα απουσιάζουν.

Οι παραστάσεις των ανακεκλιμένων συμποσιαστών

Οι δύο ανάγλυφες στήλες με το θέμα του ανακεκλιμένου συμποσιαστή που δημοσιεύονται εδώ έστω και εάν δεν εγείρουν ιδιαίτερες καλλιτεχνικές αξιώσεις εμπλουτίζουν ωστόσο τα γνωστά ανάγλυφα μνημεία της θεματικής στον χώρο της Θεσσαλίας, όπου ανάγλυφες παραστάσεις αυτής της θεματικής αναφέρονται σπανίως, είτε πρόκειται για επιτύμβια⁸² είτε για αναθηματικά μνημεία.⁸³

Η μεγαλύτερη γνωστή ομάδα επιτυμβίων με το θέμα του ανακεκλιμένου συμποσιαστή προέρχεται από τη σειρά των ελληνιστικών στηλών της Δημητριάδας, η εικονογραφία της οποίας συζητείται διεξοδικά από τη Μαρία

82. Η Μ. Σταματοπούλου συγκεντρώνει και αναφέρεται σε μόλις τρία εκτός Δημητριάδας ανάγλυφα επιτύμβια μνημεία με το θέμα του ανακεκλιμένου συμποσιαστή: Stamatopoulou, «Banquet Motif» 438-440, με τις σημ. 140, 142-143, εικ. 20-21. Και τα τρία φυλάσσονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Λάρισας και πρόκειται να δημοσιευθούν από την Μ. Καλαϊτζή.

83. Τα γνωστά σε εμάς αναθηματικά είναι μόλις δύο τον αριθμό, δεν διατηρεί κανένα την επιγραφή του –εξ ου και η αμφιθυμία στην κατάταξη του ενός από αυτά–, έχουν, δε, χρονολογηθεί εντός του 4^{ου} αι. π.Χ. και θεωρούνται και αυτά ως ακολουθούντα τους αντίστοιχους αττικούς κλασικούς τύπους: Μουσείο Αλμυρού 13 (ΑΣ 83) και Μουσείο Βόλου Ε 627 (= Λ 246). Για το πρώτο: Η. Biesantz, *Die thessalischen Grabreliefs. Studien zur nordgriechischen Kunst* (Mainz 1965) 12-13, 95-96, αρ. Κ17, πίν. 22, (αμφιταλαντευόμενος σχετικά με τον επιτύμβιο ή αναθηματικό του χαρακτήρα)· Μποσνάκης, *Ενθετταλίζεσθαι* (βλ. σημ. 23) 245 αρ. Β17. Heinz, *Thessalische Votivstelen* αρ. 310, εικ. 241, σελ. 145-146, 346-347, το δεύτερο. Dentzer, *Banquet couché* αρ. R83 εικ. 346 και R84 εικ. 347, αντίστοιχα, και σελ. 368. Είναι σχετικό να σημειώσουμε εδώ το εύρημα της Heinz, ότι δηλαδή η πλειοψηφία των θεσσαλικών λίθινων αναθηματικών μνημείων που έφεραν παράσταση ήταν γραπτά, ενώ εκείνα με ανάγλυφη παράσταση αποτελούν μόλις το 15% της σειράς: Heinz, *Thessalische Votivstelen* 10. Μετά τον 5^ο αι. π.Χ. γραπτή ήταν και η πλειοψηφία των θεσσαλικών επιτυμβίων μνημείων: Stamatopoulou, «Banquet Motif» 437. Για τον αττικισμό, παρατηρούμενο σε θεσσαλικά αναθηματικά ανάγλυφα και άλλων θεματικών κατά τον 4^ο αι. π.Χ., βλ. και Γ. Αρβανίτου-Μεταλληνού, «Τμήματα δύο μαρμάρινων αναθηματικών αναγλύφων από την Κραννώνα», *ΑΔ* 39 (1984) Α΄ Μελέτες, 58-67 (επί των Heinz, *Thessalische Votivstelen* αρ. 349-350, εικ. 127-128).

Σταματοπούλου σε προσφάτως δημοσιευμένη μελέτη.⁸⁴ Πρόκειται για τριάντα δύο (32) στήλες το σύνολο,⁸⁵ χρονολογούμενες από τα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ. έως τον πρώιμο 1^ο αι. π.Χ.,⁸⁶ εκ των οποίων μόλις δύο είναι ανάγλυφες, ενώ οι υπόλοιπες φέρουν γραπτή κυρίως παράσταση. Εκ των δύο αναγλύφων στηλών, η πρώτη (Βόλος Λ 245), δεν σώζει επιγραφή και παραμένει αβέβαιη ως προς τον χαρακτηρισμό της ως επιτύμβιας ή αναθηματικής, η δε δεύτερη (Βόλος Ε 331) σώζεται δυστυχώς πολύ αποσπασματικά.⁸⁷

Παραθέτοντας τα μέχρι τώρα γνωστά θεσσαλικά επιτύμβια (και αναθηματικά) μνημεία της θεματικής αυτής ομάδας, η ίδια μελετήτρια παρατηρεί ορθώς ότι οι γραπτές στήλες της Δημητριάδας εμφανίζουν σχετική ομοιογένεια στην ιδιαίτερη εικονογραφική διατύπωση του θέματος, ενώ αντίθετα οι ανάγλυφες παραστάσεις της θεματικής είναι αφ' ενός πολύ λιγότερες, αφ' ετέρου, δε, παρουσιάζουν μεγαλύτερη διαφοροποίηση και ετερογένεια στην εικονογραφική τους διατύπωση.⁸⁸ Οι δύο ανάγλυφες στήλες που δημοσιεύουμε εδώ ανήκουν πράγματι σε διαφορετικό ιδίωμα από αυτό των γραπτών στηλών της πόλης, ενώ επιβεβαιώνουν την παρατήρηση της Μ. Σταματοπούλου περί εικονογραφικής ετερογένειας εντός των ανάγλύφων μνημείων της θεματικής.⁸⁹

Θα πρέπει βέβαια να σημειωθεί ότι τα ανάγλυφα μνημεία της θεματικής από τη Θεσσαλία είναι σχετικώς διασκορπισμένα στον χώρο και τον χρόνο, και δεν αποτελούν τμήματα μιας συμπαγούς τοπικής ή/και χρονολογικής ομάδας.

84. Stamatopoulou, «Banquet Motif». Σύντομη επισκόπηση της ομάδας είχε προηγηθεί από την Fabricius, *Totenmahlreliefs* 46-49. Ανήκουν στην εκτενή σειρά στηλών που έφεραν στην επιφάνεια στις αρχές του 20^{ου} αιώνα οι ανασκαφές του Α. Αρβανιτόπουλου, των οποίων η αρχική θέση θεωρείται πως ήταν το νότιο νεκροταφείο της Δημητριάδας: Stamatopoulou, «Banquet Motif» 406-407.

85. Stamatopoulou, «Banquet Motif» 407 σημ. 10, 409 με τις σημ. 22 και 25 (σημ. 25 = σελ. 443 σημ. 154), για μνημεία που δεν περιλαμβάνει, ως αβέβαια (μεταξύ των οποίων μία στήλη, τη γραπτή παράσταση της οποίας θεωρεί αλλοιωμένη από μεταγενέστερες παρεμβάσεις), καθώς και πρόσφατα ανεσκαμμένες ομάδες επιτυμβίων που παραμένουν αδημοσίευτες και θα εμπλούτιζαν ενδεχομένως τη σειρά.

86. Σύμφωνα με τις χρονολογήσεις του Br. Helly, τις οποίες ακολουθεί και η Μ. Σταματοπούλου: Stamatopoulou, «Banquet Motif» 405 σημ. 1, 409-410.

87. Stamatopoulou, «Banquet Motif» αρ. 31-32, εικ. 1 και 3, αντιστοίχως.

88. Stamatopoulou, «Banquet Motif» 437-440.

89. Η μελετήτρια είχε ήδη υπ' όψιν της τις δύο στήλες που δημοσιεύουμε εδώ: Stamatopoulou, «Banquet Motif» σημ. 26, 144.

Ακριβώς λόγω του μικρού αριθμού μνημείων με ανάγλυφη παράσταση του θέματος του ανακεκλιμένου συμποσιαστή από την περιοχή της Θεσσαλίας, δεν είμαστε σε θέση να διαπιστώσουμε ενδεχόμενη συνύπαρξη δύο διαφορετικών παραδόσεων: αφ' ενός, της γνωστής και αναγνωρισμένης ως αττικίζουσας στη γέννησή της παράδοσης των γραπτών στηλών της Δημητριάδας, αφ' ετέρου μίας περισσότερο ιδιοσυγκρασιακής τάσης, εκφραζόμενης μέσω των αναγλύφων επιτυμβίων μνημείων.⁹⁰ Παρομοίως, δεν είμαστε σε θέση να διαπιστώσουμε νόρμες ως προς τη διατύπωση του θέματος στα θεσσαλικά αναθηματικά μνημεία, ούτε και γενικές τάσεις ως προς τα προσιδιάζοντα στην περιοχή της Θεσσαλίας δάνεια και αντιδάνεια της μίας προς την άλλη κατηγορία (αναθηματικά – επιτύμβια). Αξίζει να σημειωθεί, πάντως, ότι η πλειοψηφία των γραπτών στηλών της θεματικής από τη Δημητριάδα είναι στήλες με τονισμένο τον άξονα του ύψους («shaft stelai»),⁹¹ ενώ τα περισσότερα από τα γνωστά ανάγλυφα της θεματικής είναι ναΐσκοι.

Δεδομένης της σε δεύτερη φάση χάραξης της επιγραφής της στήλης **αρ. 3**, θα είχε ενδιαφέρον εάν μπορούσαμε να απαντήσουμε στο ερώτημα εάν κατά την πρώτη της χρήση (ή προορισμό) η στήλη ήταν επιτύμβια (όπως και στη δεύτερη χρήση της, δηλαδή) ή αναθηματική. Λόγω της διαπιστωμένης και γνωστής, έστω επιλεκτικής και στοχευμένης, σύμφυρσης εικονογραφικών στοιχείων στο θέμα του ανακεκλιμένου συμποσιαστή μεταξύ των δύο αυτών κατηγοριών (αναθηματικών και επιτυμβίων) στη μακρά ιστορία τους στον ελληνορωμαϊκό κόσμο,⁹² η απάντηση – η οποία θα ενείχε πολλά ενδιαφέροντα στοιχεία, κυρίως όσον αφορά τη θρησκευτική (απο)φόρτιση της εναλλαγής χρήσης – θα παραμείνει εν προκειμένω εν πολλοίς μετέωρη.⁹³

90. Η Fabricius, *Totenmahlreliefs* 46 παρατηρεί ότι οι γραπτές στήλες της θεματικής από τη Δημητριάδα αντλούν από την εικονογραφία των αντίστοιχων αττικών επιτυμβίων στηλών συγκεκριμένα, και όχι από αυτή των αττικών αναθηματικών αναγλύφων. Πρβλ. ήδη Rodenwaldt, «Zu den Grabstelen von Pagasae» (βλ. σημ. 23) 121-122.

91. Stamatopoulou, «Banquet Motif» 410-411.

92. Για συμφύσεις μεταξύ επιτυμβίων – ηρωϊκών αναθηματικών, ακόμη και ενεπίγραφων, και επί θεσσαλικού εδάφους και εντός άλλων θεματικών, και τη συνεπαγόμενη αδυναμία ασφαλούς εκ μέρους μας αναγνώρισης: πρβλ. Heinz, *Thessalische Votivstelen* 86-87.

93. Για το υψηλό ποσοστό επανάχρησης ελληνιστικών επιτυμβίων κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους στη Θεσσαλία: Wolters, «Recherches» 91-94, όπου συμπεριλαμβάνει και

Κοινός (μοιραζόμενος) μεταξύ των δύο κατηγοριών (αναθηματικών – επιτύμβιων) είναι ο αρχιτεκτονικός τύπος του ναΐσκου με επιστύλιο και σίμη με ακροκέραμα κατά τη διάρκεια της ελληνιστικής περιόδου.⁹⁴ Θα πρέπει όμως να σημειωθεί ότι μερικά από τα εικονογραφικά στοιχεία που εμφανίζονται στη στήλη **αρ. 3** εμφανίζουν μεγαλύτερη συγγένεια και συνάφεια προς τα δύο έστω αυτά γνωστά αναθηματικά ανάγλυφα της περιοχής, ενώ δεν απαντώνται στα βέβαια επιτύμβια μνημεία της θεματικής από τη Θεσσαλία, είτε πρόκειται για γραπτά είτε για ανάγλυφα. Συγκεκριμένα, μόνο στα δύο αναθηματικά απαντούν το προτεταμένο ρυτό καθώς και η γυμνότητα του άνω κορμού του συμποσιαστή (αν και στην υπό συζήτηση στήλη από το Κάστρο των Παλαιών δεν είμαστε βέβαιοι για την κάλυψη ή όχι του άνω κορμού), ενώ τόσο στα δύο αναθηματικά όσο και στον αμφιλεγόμενο ως προς τον χαρακτήρα του ανάγλυφο ναΐσκο τη Δημητριάδας απαντά η επιμήκης, ορθογώνια τράπεζα.⁹⁵

παραδείγματα αρχικώς αναθηματικών στηλών που επαναχρησιμοποιήθηκαν ως επιτύμβιες. Ο Helly, «Ateliers» 88 δίνει το εντυπωσιακό ποσοστό 80%: συγκεκριμένα, πλέον του 80% των θεσσαλικών ρωμαϊκών επιτύμβιων αποτελούν κατά τον Helly επαναχρήσεις ελληνιστικών μνημείων, επιτύμβιων ή άλλων. Βλ. και Wolters, «Thessalische Grabstelen» 277, 279-281, 285, 291-292, 293 (όπου επαναλαμβάνεται το ίδιο ποσοστό, αν και χωρίς συγκεκριμενοποίηση). Από το Κάστρο - Παλαιά προέρχεται ελληνιστική επιτύμβια στήλη στην οποία ο Helly αναγνωρίζει τρεις διαδοχικές φάσεις χρήσης: Helly, «Recherches» 211-213, εικ. 12 (Μουσείου Βόλου Ε 1016).

94. Stamatorpoulou, «Banquet Motif» 410-411 για τους αρχιτεκτονικούς τύπους των επιτύμβιων της θεματικής από τη Δημητριάδα. Στον τύπο αυτόν ανήκει το αναθηματικό ανάγλυφο του Μουσείου Βόλου Ε 627 (παραπάνω, σημ. 83). Για κάποιους από τους αρχιτεκτονικούς τύπους που μοιράζονται μεταξύ τους επιτύμβια και αναθηματικά λίθινα μνημεία από την ελληνιστική εποχή και εξής στη Θεσσαλία: Heinz, *Thessalische Votivstelen* 123-124. Για τον τύπο του ναΐσκου γενικά στα θεσσαλικά επιτύμβια: Stamatorpoulou, *Burial Customs* (βλ. σημ. 13) 166-167. Σύμφωνα με τον Wolters, «Recherches» 86 οι ελληνιστικοί επιτύμβιοι ναΐσκοι της Δημητριάδας φέρουν οριζόντια επίστεψη και όχι αετωματική βλ. όμως πιο πρόσφατα, Helly, «Recherches» 205, εικ. 8 για δύο αετωματικούς ναΐσκους που αποδίδει πλέον στη Δημητριάδα.

95. Ανωτέρω, σημ. 83, 87. Στην περίπτωση του αναθηματικού αναγλύφου του Αλμυρού και του ναΐσκου της Δημητριάδας μπορεί πιθανόν να αναγνωριστεί ως τριποδική. Stamatorpoulou, «Banquet Motif» 421-422, 428: σε όλες τις άλλες περιπτώσεις η τράπεζα είναι τριποδική κυκλική, ενώ σε όλα τα συζητούμενα από εκείνην επιτύμβια ο συμποσιαστής φέρει χιτώνα και ιμάτιο.

Εντούτοις, κρίνοντας από το σύνολο των παραστάσεων συμποσίων σε διαφορετικά περιβάλλοντα (λατρευτικά, ταφικά, κοσμικά), η επιλογή της ορθογώνιας τράπεζας, είτε συνηθέστερα τριποδικής είτε και με τέσσερα πόδια, έναντι της κυκλικής δεν εμπεριέχει καμία αξιωματική νοηματική διαφοροποίηση: τα δύο είδη, από τη στιγμή εμφάνισης της κυκλικής τράπεζας και εξής, εμφανίζονται ελευθέρως εναλλασσόμενα, ενίοτε και συνυπάρχοντα.⁹⁶ Με άλλα λόγια, εάν συγκεκριμένα στη Θεσσαλία υπήρχε παγιωμένη προτίμηση της ορθογώνιας τράπεζας έναντι της κυκλικής στα αναθηματικά της θεματικής (ως στοιχείο παραδοσιακό και προσκόλλησης σε «αρχαίζοντα» πρότυπα, φερ' ειπείν, πιθανόν και υπό την επίδραση αττικών στερεοτύπων), ώστε να μπορεί αυτό να λειτουργεί σαν εικονογραφικό κριτήριο κατάταξης, αυτό μένει να αποδειχθεί στον βαθμό που η σειρά των βέβαιων αναθηματικών θα εμπλουτιστεί με σημαντικά περισσότερα παραδείγματα στο μέλλον. Επί του παρόντος, η καταφανής υπεροχή των κυκλικών τραpezών στις ελληνιστικές επιτύμβιες στήλες της θεματικής της Δημητριάδας θα πρέπει να αποδοθεί κυρίως στις αισθητικές προτιμήσεις του πληθυσμού⁹⁷ και στη χρονολογική τοποθέτηση των μνημείων, καθώς η τριποδική κυκλική τράπεζα εμφανίζεται εντός του 4^{ου} αι. π.Χ., συνυπάρχει με την ορθογώνια και *grosso modo* επικρατεί προϋούσης της ελληνιστικής περιόδου.⁹⁸ Θα πρέπει, δηλαδή, να εκληφθεί κυρίως ως στοιχείο συρμού.

96. Στα κλασικά αττικά αναθηματικά (επιμήκη) ανάγλυφα, από τα οποία εξαρτάται η σειρά τόσο των θεσσαλικών όσο και των βοιωτικών (επιμήκων) αναγλύφων, επικρατεί η ορθογώνια τράπεζα, ενώ από το δεύτερο μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. εμφανίζονται και οι κυκλικές: Thönges-Stringaris, «Totenmahl» (βλ. σημ. 55) 12, 20 με τη σημ. 76· Dentzer, *Banquet couché* 331-334, ο οποίος παρατηρεί ότι ενδέχεται να εμφανίζεται στα αττικά ανάγλυφα ήδη από το πρώτο μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. (333, με τη σημ. 296)· Fabricius, *Totenmahlreliefs* 24. Για τα βοιωτικά ανάγλυφα, όπου επικρατεί η ορθογώνια τράπεζα: V. Schild-Xenidou, *Corpus der boiotischen Grab- und Weihreliefs des 6. bis 4. Jahrhunderts v. Chr.* (Mainz 2008) 196-203, με τους αρ. κατ. 90, 101-102, 106, 121, 124, και τους πίνακες 36, 40, 42, 46-47.

97. Διαφοροποιημένες προτιμήσεις διαπιστώνονται και για τη Σάμο, τη Ρόδο, το Βυζάντιο και την Κύζικο: Fabricius, *Totenmahlreliefs* 88, 120, 175, 234, 291.

98. Για τους τρεις υπό συζήτηση τύπους (ορθογώνιες τριποδικές και με τέσσερα πόδια, και τριποδικές κυκλικές): G.M.A. Richter, *The Furniture of the Greeks, Etruscans and Romans* (Λονδίνο 1966) 66-71. Βλ. και D. Andrianou, *The Furniture and Furnishings of Ancient Greek Houses and Tombs* (Νέα Υόρκη 2009) 50-59· I.M. Ακαμάτης, «Οἶνηρὸς θεράπων ἐκ Πέλλης», στο Δ. Τσιαφάκη (επιμ.), *Ἄγαλμα. Μελέτες για την αρχαία πλαστική προς τιμήν του Γιώργου Δεσπίνη* (Θεσσαλονίκη 2001) 254-255.

Τα στοιχεία οπλισμού στο έδαφος του αναγλύφου δεν απαντούν σε κανένα από τα μέχρι τούδε γνωστά μνημεία της θεματικής από τη Θεσσαλία, είτε αναθηματικά είτε επιτύμβια, είτε γραπτά είτε ανάγλυφα –αν και πρέπει να θυμόμαστε ότι δεν σώζονται όλα ακέραια.

Αναδιτύπωση εικονογραφικού τύπου που προέρχεται από τα αττικά κλασικά αναθηματικά ανάγλυφα της θεματικής αποτελεί η μορφή της γυναίκας, η οποία κρατάει με το αριστερό χέρι ανοικτή κίστη.⁹⁹ Τα παραδείγματα από την Αττική είναι πολυάριθμα, ενώ ο τύπος μαρτυρείται ευρέως και σε περιοχές που ακολουθούν τα αττικά στερεότυπα, όπως η Βοιωτία.¹⁰⁰ Σε αυτά, το δεξιό χέρι της γυναίκας είτε τοποθετεί θυμιάμα σε θυμιατήριο που παριστάνεται επί της τράπεζας είτε παραμένει κατεβασμένο και άεργο· ακόμη και στη δεύτερη περίπτωση, όμως, λόγω του πλήθους των παραστάσεων που συνδυάζουν την ανοιχτή κίστη με την τροφοδοσία του θυμιατηρίου, η εικόνα θα πρέπει να εκληφθεί ως συντετμημένη αναφορά στην ίδια διαδικασία. Στην υπό συζήτηση θεσσαλική στήλη θυμιατήριο δεν είχε συμπεριληφθεί στην παράσταση, παρ' όλ' αυτά η κίνηση του δεξιού χεριού μάλλον θα πρέπει να εκληφθεί ως παραπέμπουσα στην ίδια τελετουργική κίνηση.

Διαφοροποίηση από τον παγιωμένο τρόπο απεικόνισης της γυναίκας στα κλασικά αττικά αναθηματικά ανάγλυφα, όπου η σύντροφος του ήρωα κατά κανόνα απεικονίζεται καθισμένη είτε επί της κλίνης είτε σε δίφρο, αποτελεί το κάθισμα με ερεισίνωτο. Παραδείγματα όπου η γυναίκα παριστάνεται καθισμένη σε κάθισμα με ερεισίνωτο (είτε σε θρόνους είτε σε κλισμούς) είναι όμως γνωστά τόσο από την αττική κλασική σειρά –αν και σε αυτήν σπανίζουν–,¹⁰¹ όσο και από

99. Thönges-Stringaris, «Totenmahl» (βλ. σημ. 55) 16, 19· Dentzer, *Banquet couché* 317, 524-525· Fabricius, *Totenmahlreliefs* 22-23· C. Lawton, «The Totenmahl Motif in Votive Reliefs of Classical Athens», στο C.M. Draycott και M. Stamatopoulou (επιμ.), *Dining and Death. Interdisciplinary Perspectives on the 'Funerary Banquet' in Ancient Art, Burial and Belief* (Colloquia Antiqua 16, Λουβαίν 2016) 386.

100. Αρκεί να περιέλθει κανείς τους πίνακες του Dentzer, *Banquet couché*. Βλ. και Thönges-Stringaris, «Totenmahl» (βλ. σημ. 55) πίν. 13.3 (41), 14.1 (87), 15.1 (128), 16.2 (143). Για τη Βοιωτία, πιο συγκεκριμένα: Schild-Xenidou, *Corpus der boiotischen Grab- und Weihreliefs* (βλ. σημ. 96) αρ. 101-102, πίν. 40 (το πρώτο ως βέβαια και το δεύτερο ως πιθανώς από πεντελικό μάρμαρο), και σελ. 200.

101. Επί παραδείγματι: Dentzer, *Banquet couché* αρ. R274 εικ. 525 (από την Αίγινα, πεντελικό μάρμαρο· κλισμός) και R387 εικ. 618 (άγνωστης προέλευσης, πεντελικό μάρμαρο· κλισμός)· αυτόθι 329-330, 341, 373.

αλλού, καθώς και από τοπικές σειρές ελληνοιστικών επιτυμβίων αναγλύφων της θεματικής, όπως της Σάμου και του Βυζαντίου.¹⁰² Στην ίδια τη Θεσσαλία καθίσματα με ερεισίνωτο εμφανίζονται στα δύο από τα τρία ελληνοιστικά επιτύμβια της θεματικής στη Λάρισα, ενώ στη γειτονική Μακεδονία ο θρόνος σε επιτύμβια της θεματικής απαντάται σε στήλη από τα Καλίνδοια (Μυγδονία).¹⁰³

Η υπό συζήτηση στήλη, τόσο στον αρχιτεκτονικό της τύπο όσο και στο βασικό εικονογραφικό της πυρήνα και σχήμα, αποτελούμενο από το σύμπλεγμα του συμποσιαστή με το υψωμένο ρυτό στο δεξιό χέρι και το αγγείο πόσεως/φιάλη στο αριστερό, τη γυναίκα με την κίστη στα αριστερά, στραμμένη προς τον συμποσιαστή, και την –τριποδική μάλλον– ορθογώνια τράπεζα, εμπίπτει στα κλασικά αττικά πρότυπα των αναθηματικών επιμήκων αναγλύφων. Αποκλίσεις από την κυρίαρχη τάση της αττικής εικονογραφίας αποτελούν ο τύπος του καθίσματος, και, κυρίως τα όπλα επί του εδάφους, τα οποία σπανίζουν στα κλασικά αττικά αναθηματικά, αλλά μαρτυρούνται ήδη από τους αρχαϊκούς χρόνους ως συστατικό στοιχείο της θεματικής, σε περιοχές όπως η Πάρος και η Θάσος –για να αποτελέσουν αργότερα συστατικό και τοπικών σειρών επιτυμβίων της θεματικής.¹⁰⁴

Καταλήγοντας, η επιλεκτική πρόσμιξη μη-τυπικών για τον αττικό εικονογραφικό τύπο στοιχείων (όπλα, κάθισμα με ερεισίνωτο), αφ' ενός ενισχύουν τη χρονολόγηση του αναγλύφου στους ελληνοιστικούς χρόνους –κατ' εξοχήν περίοδο εικονογραφικών συγκρητισμών–, αφ' ετέρου φανερώνουν τα περιθώρια τοπικών προσαρμογών του εικονογραφικού προτύπου. Για τους λόγους που αναλύθηκαν, το ερώτημα για τον αρχικό χαρακτήρα της στήλης θα πρέπει, κατά τη γνώμη μας, να μένει ανοιχτό. Δεν μπορεί να διαφύγει της προσοχής μας, όμως, ότι ελλείπουν εκείνα τα εικονογραφικά στοιχεία που θα ταύτιζαν τη στήλη **αρ. 3** με μεγαλύτερη ασφάλεια ως αρχικώς αναθηματική, όπως ο πόλος ή το σύνολο των λατρευτών.¹⁰⁵

Εάν η παραπάνω συζήτηση φαντάζει ως άσκηση επί χάρτου σε σχέση με την πρώτη χρήση της στήλης **αρ. 3**, μπορεί εντούτοις να αποφέρει ένα θετικό

102. Fabricius, *Totenmahlreliefs* 87, 119-120, 233.

103. Ανωτέρω, σημ. 82. Στήλη από τα Καλίνδοια: Kalaitzi, «The Theme of the Banquet» (βλ. σημ. 54) αρ. 16, εικ. 3.

104. Για τα όπλα: Thönges-Stringaris, «Totenmahl» (βλ. σημ. 55) 19, 29-30, 58· Dentzer, *Banquet couché* 489-490· Fabricius, *Totenmahlreliefs* 24, 60-62.

105. Τα δύο αυτά στοιχεία εμφανίζονται στα δύο αναθηματικά της Θεσσαλίας, ανωτέρω, σημ. 83.

συμπέρασμα σε σχέση με τη δεύτερη και μόνη δυνάμενη να τεκμηριωθεί σήμερα χρήση της: σε χρόνους αρκετά υστερότερους της δημιουργίας του τύπου, αυτός παραμένει σε χρήση για να σημάνει το μνήμα ενός από τους λεγόμενους «κοινούς θνητούς», και μάλιστα σε διατύπωση που εμφανίζει αρκετά κοινά με τα άλλοτε καθιερωμένα για την ηρωϊκή σφαίρα. Η χρονική παρ' όλ' αυτά απόσταση που χωρίζει την τελική χρήση από τη δημιουργία του αναγλύφου, σε μια περίοδο που η άλλοτε πρωτοφανής σύμφυση εικονογραφικών στοιχείων μεταξύ αναθηματικών και επιτυμβίων θα μπορούσε πλέον να θεωρηθεί τετριμμένη και άρα χωρίς ιδιαίτερες συνδηλώσεις, καθώς και η απολύτως «πεζή» στο περιεχόμενό της επιγραφή, στερούμενη κάθε ένδειξης αφηρωϊστικών φιλοδοξιών, μάς κάνει επιφυλακτικούς στο να αποδώσουμε αντίστοιχο περιεχόμενο στο υπό συζήτηση επιτύμβιο μνημείο.¹⁰⁶

Με άλλα λόγια, ελλείψει περισσοτέρων παραδειγμάτων της θεματικής των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων, τα οποία θα επέτρεπαν να το εντάξουμε σε μεγαλύτερο σύνολο στη συγχρονία του¹⁰⁷ και χωρίς το ίδιο το μνημείο να μάς παρέχει λεκτικές ενδείξεις, η εικόνα δεν είναι απαραίτητο να διαβαστεί ως αυτή ενός αφηρωϊσμένου νεκρού, και σίγουρα όχι περισσότερο από ό,τι ως η εικόνα ενός άνδρα που παρουσιάζεται σε περιβάλλον επίγειας πλησμονής και ευωχίας,¹⁰⁸ καθώς και συζυγικής τάξης, δηλούμενης από την παρουσία της

106. Για τη βιβλιογραφία, το νοηματικό υπόβαθρο και κυρίως τα κριτήρια στα οποία είναι δόκιμο κατά τη γνώμη μας να εδράζεται μια τέτοια κρίση: Kalaitzi, «The Theme of the Banqueter» (βλ. σημ. 54) της ίδιας, *Figured Tombstones from Macedonia, Fifth - First Century BC* (Οξφόρδη 2016) 102-114.

107. Ελλείπουν συνολικά προς το παρόν ευρύτερες, συγκεντρωτικές μελέτες για τα θεσσαλικά επιτύμβια μνημεία των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων. Σύντομη παρουσίαση επιτυμβίων της περιόδου, κυρίως της ομάδας στηλών με ανάγλυφες προτομές, ανάμεσα στις οποίες συγκαταλέγονται και ευρήματα από τη Δημητριάδα, προσφέρει η Ι. Λεβέντη, «Επιτύμβια ανάγλυφα από τη Θεσσαλία. Παρατηρήσεις στη γλυπτική της κεντρικής Ελλάδας στα χρόνια της ρωμαιοκρατίας», στο Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, Π. Καρανασάση, Δ. Δαμάσκος (επιμ.), *Κλασική παράδοση και νεωτερικά στοιχεία στην πλαστική της ρωμαϊκής Ελλάδας* (Θεσσαλονίκη 2012) 251-263. Η ίδια αναγνωρίζει και εικονογραφικά εκπεφρασμένες αφηρωϊστικές τάσεις στην ομάδα προτομών που θεωρεί ότι προσομοιάζουν σε ερμαϊκές στήλες: *αυτόθι*, 262-263.

108. Για τα θεσσαλικά συμπόσια και τις δηκτικές αποστροφές για την υπερβολή και την έλλειψη μέτρου που τα χαρακτήριζαν ως προς την πολυτέλεια, την κατανάλωση φαγητού και πότου, και τις συνακόλουθες εκτροπές, ειδικά στην αττική κωμωδία: Wilkins,

γυναίκας, περιεχόμενα που έχει επιτυχώς καταδειχθεί ότι ενείχαν οι σκηνές του συμποσιαστή στις πολυάριθμες κατά τόπους σειρές επιτυμβίων του ελληνορωμαϊκού κόσμου. Στα επιτύμβια με ανακεκλιμένους συμποσιαστές των ελληνιστικών χρόνων από την πόλη της Δημητριάδας, άλλωστε, ο αφηρωϊσμός του νεκρού δεν φαίνεται να υπήρξε το κεντρικό μήνυμα, δεν εγγράφεται δηλαδή ο τύπος προνομιακά στο φαινόμενο του αφηρωϊσμού –αν και όχι χωρίς εξαιρέσεις και διαφοροποιήσεις– και η προτίμηση του θέματος φαίνεται ότι βασίστηκε στις κοσμικές αρετές και ιδιότητες που αυτό προέβαλλε, όπως αυτές που περιεγράφησαν μόλις παραπάνω.¹⁰⁹

Δεδομένης της αμελούς χάραξης της επιγραφής, της φτωχής επιγραφικής φόρμουλας, καθώς και της ίδιας αυτής της επανάχρησης ενός μνημείου –ή χρήσης ενός έτοιμου από καιρό– θα ήταν ασφαλές να υποστηρίξουμε ότι ο αναθέτης δεν αφιέρωσε ιδιαίτερα χρήματα στην ανέγερση του επιτυμβίου, και πως πιθανώς ο αποδέκτης, ο Σωσής, δεν θα έχαιρε εν ζωή της αντίστοιχης κοινωνικής θέσης που αρχικά διεκδικούσε κάποτε η εικονογραφία του επιτυμβίου του (βλ. και παραπάνω, σελ. 215). Ο δε εμφανής αρχαϊσμός –εννοώντας εδώ τον συνειδητό αναχρονισμό, όχι το στυλ– του αναγλύφου σε σχέση προς το εικαστικό περιβάλλον όπου θα ήταν στημένη η στήλη κατά την τελική της χρήση, στα πλαίσια του οποίου θα πρέπει κανείς να ερμηνεύσει και τη διατήρηση των στοιχείων οπλισμού στο έδαφος του αναγλύφου, θα προσέθετε ενδεχομένως κύρος στον μνημονευόμενο, έστω και εάν αυτό ήταν μάλλον ευκαταίω παρά πραγματικότητα· μία εικαστική προσομοίωση προς σεβάσμιες ανδρικές μορφές του παρελθόντος.

Η πολύ αποσπασματική διατήρηση της στήλης **αρ. 4** δεν επιτρέπει την αποτίμηση του ιδιαίτερου ιδεολογικού ενδεχομένως φορτίου της –εάν αποτελούσε τυπικό ή α-τυπικό παράδειγμα, ιδιαίτερες φορτίσεις που μπορεί να έφερε κ.λπ. Η σχηματική απόδοση του στεφανιού στην επίστεψη δεν επιτρέπει την ταύτισή

The Boastful Chef (βλ. σημ. 53) 98, 287-288· Mili, *Religion and Society* (βλ. σημ. 53) 89-90, 262-263 (με τις παρατιθέμενες πηγές). Παρόμοιες αρνητικές περιγραφές κατέτρυχαν και τα μακεδονικά sympōsia, και δη της αριστοκρατίας και της βασιλικής αυλής: Wilkins, αυτόθι, 98· Kalaitzi «The Theme of the Banqueter» (βλ. σημ. 54) 503 σημ. 52.

109. Stamatopoulou, «Banquet Motif» 421-430, 440-443· Fabricius, *Totenmahlreliefs* 46-49, η οποία καταλήγει στο κάπως κάθετο συμπέρασμα «Insgesamt zeichnet die relativ schlichten Totenmahlszenen aus Demetrias also ihr völlig unheroischer Charakter aus.» (σελ. 47), αποδίδοντας αφηρωϊστικές τάσεις σε έξωθεν επιρροή, μακεδονική ή της ανατολικής Ελλάδος.

του με συγκεκριμένο είδος, έτσι ώστε να μπορέσουμε πιθανώς να το χρησιμοποιήσουμε ως ένδειξη για την ιδιότητα/πράξεις του νεκρού, ενώ η απόδοση θεμάτων/αντικειμένων στη συγκεκριμένη θέση (και όχι σε άμεση συνάρτηση με τα απεικονιζόμενα πρόσωπα, ως οργανικών κομματιών της κυρίως παράστασης, δηλαδή) έχει ούτως ή άλλως, κατ' αρχήν, γενικότερες και λιγότερο «προσωποποιημένες» αναφορές. Ήδη από τους ελληνιστικούς χρόνους το εικονογραφικό στοιχείο του στεφανιού συνδυάζεται, μεταξύ άλλων, και με τη θεματική του ανακεκλιμένου συμποσιαστή, κάτι που συνεχίζεται και κατά τους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους, αποδιδόμενο τόσο σε άνδρες όσο και σε γυναίκες, με προεξάρχοντα – ανάμεσα σε μία γκάμα τοπικών αποχρώσεων – χαρακτηρισμό αυτόν του τιμητικού της πόλης στεφάνου (πραγματικού ή συμβολικού/δυννητικού) προς επιδεικνύοντες *ἀρετὴν* πολίτες – με το σύνθετο πλέγμα προσωπικών και κοινωνικών συμπεριφορών που αυτό ενέπλεκε.¹¹⁰

Το ερώτημα της αρχικής προέλευσης των επιτύμβιων

Δεδομένου ότι οι επιτύμβιες στήλες που δημοσιεύονται εδώ βρέθηκαν σε δεύτερη ή μεταγενέστερη ακόμη χρήση στο βυζαντινό και οθωμανικό τείχος στο Κάστρο των Παλαιών, ένα από τα προβλήματα που εγείρονται είναι αυτό της αρχικής προέλευσής τους και κατ' επέκταση της «προέλευσης» (με την έννοια του τόπου εγκατάστασης και διαμονής, όχι απαραίτητα καταγωγής) των μνημονευόμενων σε αυτές νεκρών. Οι δύο υποψήφιες θέσεις είναι αυτή του Κάστρου των Παλαιών και η γειτονική αρχαία Δημητριάδα (**εικ. 10**). Θεωρητικά τίποτα δεν υπαγορεύει ή, αντιστρόφως, δεν αποκλείει την προέλευση των υπό δημοσίευση στηλών από τη μία ή από την άλλη θέση, αν και τουλάχιστον στην περίπτωση της στήλης **αρ. 2** υπάρχουν ενδείξεις για την απόδοσή της σε μέλος οικογένειας Ιωλκίων και την αρχική της χωροθέτηση στο Κάστρο – Παλαιά.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, το Κάστρο – Παλαιά ταυτίστηκε με την αρχαία Ιωλκό με βάση τα ευρήματα των κλασικών κυρίως χρόνων από το γειτονικό εκτεταμένο νεκροταφείο της Νέας Ιωνίας.¹¹¹ Για την κατοίκηση της θέσης στα ελληνιστικά χρόνια ελάχιστα είναι τα μέχρι σήμερα γνωστά στοιχεία, όσα προέκυψαν αποκλειστικά από ανασκαφικές τομές σωστικού χαρακτήρα. Συνοψίζονται σε σποραδικές αναφορές σε κεραμική και αρχιτεκτονικά σπόδια, ευρήματα που υποδεικνύουν ότι το Κάστρο – Παλαιά πιθανόν να μην είχε

110. Πολύ καλή και συμπυκνωμένη ανάλυση του στεφάνου στα επιτύμβια, ειδικά της θεματικής, από την Fabricius, *Totenmahlreliefs* 237-248.

111. Βλ. ανωτέρω, σελ. 195.

υποστεί καθολική εγκατάλειψη μετά τον συνοικισμό των κοινοτήτων του μυχού του Παγασητικού κόλπου και την ίδρυση της Δημητριάδας στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ.¹¹² Πρόσφατα, σε συνέχεια των υποθέσεων του Α. Αρβανιτόπουλου και του Ν. Γιαννόπουλου, ο Br. Helly υποστήριξε ότι κάποια από τα ευρήματα των ελληνιστικών χρόνων από το Κάστρο – Παλαιά δεν θα είχαν μεταφερθεί εκεί από την Δημητριάδα ή αλλού και πως είναι πράγματι τοπικής προέλευσης.¹¹³ Επίσης, αξίζει να αναφερθεί ότι δύο στήλες χρονολογούμενες ομοίως στους ελληνιστικούς χρόνους βρέθηκαν σε δεύτερη χρήση στο γειτονικό νεκροταφείο της Νέας Ιωνίας.¹¹⁴

Η εύρεση των υπό δημοσίευση στηλών στο βυζαντινό/οθωμανικό τείχος του Κάστρου των Παλαιών έρχεται να επικαιροποιήσει τον ανωτέρω προβληματισμό, δεν μπορεί όμως να προσφέρει οριστικές απαντήσεις στο μείζον ιστορικό ερώτημα που αφορά την κατοίκηση της θέσης στα ελληνιστικά χρόνια και την αρχική προέλευση των ευρημάτων ελληνιστικών χρόνων που βρέθηκαν εκεί, πρόβλημα το οποίο χρήζει διεξοδικής μελέτης.¹¹⁵

112. Σκαφιδά, «Κάστρο» (βλ. σημ. 4) 366-367. Πρβλ. Μ. Σταματοπούλου, «Thessaly. Prehistoric to Roman», *Archaeological Reports* (BSA) 58 (2012) 79. Για την ίδρυση της Δημητριάδας και το ρόλο της Ιωλκού στον τοπικό συνοικισμό, βλ. σημ. 9.

113. Α. Αρβανιτόπουλος, «Ανασκαφαί παρά την Ιωλκόν», *ΠΑΕ* 1908, 221· Γιαννόπουλος, «Φρούριον» (βλ. σημ. 4) 111· Helly, «Recherches», όπου και ανάλυση όλου του σχετικού προβληματισμού.

114. Α. Μπάτζιου-Ευσταθίου, «Έργο αποχέτευσης μείζονος περιοχής Βόλου», *ΑΔ* 38 (1983) Χρονικά, 197, πίν. 145.α-β.

115. E. Skafida *et al.*, «Iolkos and 'Kastro-Palaia': from Mycenaean to Roman Times» (υπό προετοιμασία). Επίσης, δείγματα από τις τέσσερις υπό δημοσίευση επιτύμβιες στήλες ελήφθησαν από τον γεωλόγο Μ. Βαξεβανόπουλο, προκειμένου να μελετηθούν ορυκτολογικά και ισοτοπικά. Συγκεκριμένα, από κάθε δείγμα θα παραχθεί λεπτή τομή για τη μελέτη της ορυκτολογικής σύστασης σε πολωτικό μικροσκόπιο του Τομέα Ορυκτολογίας – Πετρολογίας – Κοιτασματολογίας του Τμήματος Γεωλογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Από τα ίδια δείγματα θα ληφθεί ποσότητα 1g για τη μελέτη ισοτόπων C και O στο εργαστήριο Stable Isotope and Atmospheric Laboratory στο Τμήμα Φυσικών Επιστημών στο UCL (University College, London). Από την ορυκτολογική και ισοτοπική μελέτη των δειγμάτων μαρμάρων των μνημείων θα είναι δυνατή η εξακρίβωση της προέλευσης της πρώτης ύλης, υπό την προϋπόθεση ότι θα προέρχεται από κάποια γνωστή και μελετημένη περιοχή λατόμησης μαρμάρων. Τα αποτελέσματα της παραπάνω μελέτης θα δημοσιευθούν σε αρχαιομετρικό περιοδικό.

Μετά την αποχώρηση των Μακεδόνων από τη Δημητριάδα και την οριστική επικράτηση του Κοινού των Μαγνήτων στα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ., ακολούθησε η εγκατάλειψη του πολιτικού κέντρου του πρώην μακεδονικού «βασιλείου», ενώ το οικιστικό πλέγμα της ρωμαϊκής πόλης μετακινήθηκε προς βορράν ακολουθώντας την ακτογραμμή του μυχού του Παγασητικού, προς την κατεύθυνση του Κάστρου των Παλαιών.¹¹⁶ Ταυτόχρονα, το Κάστρο – Παλαιά γνωρίζει ιδιαίτερη άνθιση στα αυτοκρατορικά χρόνια (κτίρια, εργαστήρια, λουτρά, υδραγωγείο, τάφοι στις παρυφές του λόφου περιμετρικά του βυζαντινού τείχους), ενώ επίσης τάφοι υστερορωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων ερευνήθηκαν στο γειτονικό προς τα βόρεια, ανατολικά και δυτικά νεκροταφείο της Νέας Ιωνίας.¹¹⁷

Εάν οι υπό δημοσίευση στήλες προέρχονται από τη γειτονική Δημητριάδα, τότε θα ήταν λογικό να είχαν μεταφερθεί στο Κάστρο – Παλαιά από κάποιο από τα γνωστά νεκροταφεία της πρώτης – το νότιο, το ανατολικό ή το βόρειο.¹¹⁸ Το βόρειο νεκροταφείο της Δημητριάδας, που βρίσκεται κάτω από το ύψωμα «Παλάτια» και εκτείνεται ως την περιοχή των πηγών της Μπουρμπουλήθρας, είναι και το πλησιέστερο στο Κάστρο – Παλαιά. Περιλαμβάνει τάφους των κλασικών χρόνων που αποδόθηκαν στην κλασική πόλη που υπόκειται του πολεοδομικού ιστού της ελληνιστικής Δημητριάδας, αλλά και τάφους των ελληνιστικών και

116. Π. Τριανταφυλλοπούλου, «Η Δημητριάδα και η ευρύτερη περιοχή της κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους», στο Α. Μαζαράκης-Αινιάν (επιμ.), *Πρακτικά του 3^{ου} Αρχαιολογικού Έργου Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 12.3-15.3.2009* (Βόλος 2012) 341-349, με παλαιότερη βιβλιογραφία. Πρβλ. S. Kravaritou, «Imperial Cult, Greek Gods and Local Society in Demetrias (Thessaly)», στο B. Takmer, E.N. Akdoğan Arca, N. Gökalp Özdiil (επιμ.), *Vir doctus Anatolicus. Studies in Memory of Sencer Şahin* (Istanbul 2016) 561-562.

117. Σκαφιδά, «Κάστρο» (βλ. σημ. 4). Για τους ρωμαϊκούς και βυζαντινούς τάφους της Νέας Ιωνίας, βλ., Γιαννόπουλος «Φρούριον» (βλ. σημ. 4) 111-113· Δ.Ρ. Θεοχάρης, «Ανασκαφαί εν Ιωλκίω», ΠΑΕ 1956, 127· του ιδίου, «Ανασκαφαί εν Ιωλκίω», ΠΑΕ 1960, 52· του ιδίου, «Ανασκαφαί Ιωλκού», ΠΑΕ 1961, 49.

118. Για τη θέση των νεκροταφείων της Δημητριάδας και την έρευνα σε αυτά, βλ. Αρβανιτόπουλος, *Γραπταί στήλαι* (βλ. σημ. 14) 56-62· Stamatopoulou, *Burial Customs* (βλ. σημ. 13) II, 7-9, αρ. 12· Batziou-Efstathiou, *Demetrias* (βλ. σημ. 2) 39-59 και εικ. 15 (18-19)· Α. Μπάτζιου-Ευσταθίου, Π. Τριανταφυλλοπούλου, «Από τα νεκροταφεία της αρχαίας Δημητριάδος-Παγασών», ΑΔ 58-64 (2003-2009) 211-212, σχεδ. 1· M. Stamatopoulou, «The Pasikrata Sanctuary at Demetrias and the Alleged Funerary Sanctuaries of Thessaly: A Re-Appraisal», *Kernos* 27 (2014) 208-209.

ρωμαϊκών χρόνων.¹¹⁹ Ως εκ τούτου, το βόρειο νεκροταφείο αποτελεί τον πιθανότερο μεταξύ των νεκροταφείων της Δημητριάδας υποψήφιο για την προέλευση των υπό δημοσίευση στηλών, χωρίς βέβαια να μπορεί να αποκλειστεί και η πιθανότητα μεταφοράς τους από κάποιο/-α από τα άλλα νεκροταφεία του ελληνιστικού «βασιλείου» των Μακεδόνων.

Μύρινα Καλαϊτζή

Ερευνήτρια
Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών
Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
mkalaitzi@eie.gr

Σοφία Κραβαρίτου

Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια
Marie Skłodowska-Curie
Τομέας Κλασικών Σπουδών
Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης
sofia.kravaritou@classics.ox.ac.uk

Ευαγγελία Σκαφιδά

Επίτιμη Προϊσταμένη του Τμήματος Αρχαιολογικών
Χώρων, Μνημείων και Αρχαιογνωστικής Έρευνας,
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μαγνησίας
eskafida@gmail.com

119. Ε. Νικολάου, «Δημητριάδα. Θέση Μπουρμπουλήθρα – Βόρειο νεκροταφείο», ΑΔ 5 (1996) Χρονικά, 336–337· της ίδιας, «Ανασκαφή του βορείου νεκροταφείου της αρχαίας Δημητριάδας», στο *Το Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ. στη Θεσσαλία και την ευρύτερη περιοχή της (1990–1998). Επιστημονική Συνάντηση* (Βόλος 2000) 309–314· της ίδιας, «Το βόρειο νεκροταφείο της Δημητριάδος», στο *Ελληνιστική Κεραμική από τη Θεσσαλία* (Αθήνα 2000) 45–58· της ίδιας, «Πήλινα ειδώλια από το βόρειο νεκροταφείο της αρχαίας Δημητριάδας. Χρονολογικές ενδείξεις χρήσης», στο Α. Μαζαράκης-Αιινάν (επιμ.), *Πρακτικά του 3^{ου} Αρχαιολογικού Έργου Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας 12.3–15.3.2009* (Βόλος 2012) 351–363. Πρβλ. Batziou-Efstathiou, *Demetrias* (βλ. σημ. 2) εικ. 15 (18).

Συντομογραφίες

- Clairmont, CAT: C. Clairmont, *Classical Attic Tombstones* (Kilchberg 1993–1995).
- Demetrias V: S.C. Bakhuizen, F. Gschnitzer, Ch. Habicht, P. Marzolff (επιμ.), *Demetrias V. Die deutschen archäologischen Forschungen in Thessalien* (Βόννη 1987).
- Dentzer, *Banquet couché*: J.-M. Dentzer, *Le motif du banquet couché dans le Proche-Orient et le monde grec du VIIe au IVe siècle avant J.-C.* (Ρώμη και Παρίσι 1982).
- EKM II: Gounaropoulou, L., Paschidis, P., Hatzopoulos, M.B., *Ἐπιγραφές Κάτω Μακεδονίας (μεταξὺ τοῦ Βερμίου ὄρους καὶ τοῦ Ἀξιοῦ ποταμοῦ)*, Τεύχος Β' (Αθήνα 2015).
- Fabrizius, *Totenmahlreliefs*: J. Fabricius, *Die hellenistischen Totenmahlreliefs. Grabrepräsentation und Wertvorstellungen in ostgriechischen Städten* (Μόναχο 1999).
- GHW: V. von Graeve, B. Helly, Ch. Wolters. Αρχεῖο θεσσαλικῶν ἐπιγραφῶν στο ἐργαστήριο HiSOMa, του Maison de l'Orient et de la Méditerranée στη Λυών.
- Heinz, *Thessalische Votivstelen*: M. Heinz, *Thessalische Votivstelen. Epigraphische Auswertung, Typologie der Stelenformen, Ikonographie der Reliefs* (ἀδημ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Bochum 1998).
- Helly, «Ateliers»: B. Helly, «Ateliers lapidaires de Thessalie», στο D.M. Pippidi (επιμ.), *Actes du VIIe Congrès International d'Épigraphie grecque et latine, Constantza, 9-15 septembre 1977* (Παρίσι 1979) 63-90.
- Helly, «Recherches»: B. Helly, «Recherches sur les stèles funéraires de Démétrias», *BCH* 136-137 (2012-2013) 179-214.
- Helly, *Stèles*: B. Helly, *Stèles et monuments funéraires de Demetrias* (υπό έκδοση).
- Hildebrandt, *Namenstelen*: F. Hildebrandt, *Die attischen Namenstelen. Untersuchungen zu Stelen des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr.* (Βερολίνο 2006).
- Scholl, *Bildfeldstelen*: A. Scholl, *Die attischen Bildfeldstelen des 4. Jhs. v. Chr. Untersuchungen zu den kleinformatigen Grabreliefs im spätklassischen Athen* (Βερολίνο 1996).
- Stamatopoulou, «Banquet Motif»: M. Stamatopoulou, «The Banquet Motif on the Funerary Stelai from Demetrias», στο C.M. Dracott και M. Stamatopoulou (επιμ.), *Dining and Death. Interdisciplinary Perspectives on the*

'Funerary Banquet' in Ancient Art, Burial and Belief (Colloquia Antiqua 16, Λουβαίν 2016) 405-479.

Wolters, «Recherches»: C. Wolters, «Recherches sur les stèles funéraires hellénistiques de Thessalie», στο B. Helly (επιμ.), *La Thessalie. Actes de la Table-Ronde, 21-24 juillet 1975, Lyon* (Λυών 1979) 81-110.

Wolters, «Thessalische Grabstelen»: C. Wolters, «Thessalische Grabstelen», στο P. Καπόν (επιμ.), *Θεσσαλία. Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990. Αποτελέσματα και προοπτικές. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Λυών, 17-22 Απριλίου 1990*, τ. Β' (Αθήνα 1994) 277-296.

Summary

Four new inscribed funerary stelai of the Hellenistic and Roman Imperial periods are published in this article, found re-employed in the fortification walls of the site 'Kastro – Palaia' in Volos. Two of them preserve relief scenes and one of them would have originally carried painted decoration, which is no longer visible to the naked eye. The inscriptions are of simple formulas and the relief scenes present no grand artistic merits, nonetheless, the monuments have been accorded detailed discussion, as they bear upon a number of questions, which have either not yet been discussed in a systematic way or call for further investigation: the question of the original provenance of the tombstones in connection with the question of the identification of the settlement at 'Kastro – Palaia' and its relations to the neighbouring Macedonian royal foundation of Demetrias and its prosopography; the Attic and atticizing tradition and trend of the funerary monuments of the area; the relief scenes of the reclining banqueters, their character and relation to the painted scenes with the same subject from Demetrias; the question of the heroization of the 'common dead'; and, last, the re-appropriation of the theme in the Roman Imperial period.

Εικόνα 1: Θέσεις εύρεσης των επιτυμβίων στηλών **αρ. 1, 2 και 4** στο δυτικό τμήμα της βυζαντινής και οθωμανικής οχύρωσης του Κάστρου του Βόλου, πάνω από το κτιριακό συγκρότημα του διοικητικού μηχανογραφικού κέντρου στη θέση «Κάστρο – Παλαιά» Βόλου (φωτ. 7^η ΕΒΑ).

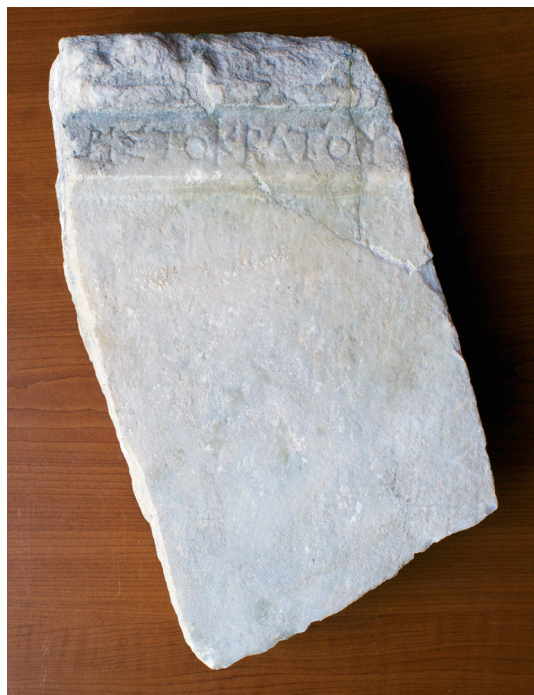
Εικόνα 2: Θέση εύρεσης της επιτύμβιας στήλης **αρ. 3** στο ανατολικό τμήμα της βυζαντινής και οθωμανικής οχύρωσης του Κάστρου του Βόλου, στον αύλειο χώρο του Μουσείου της Πόλης του Βόλου (φωτ. 7^η ΕΒΑ).

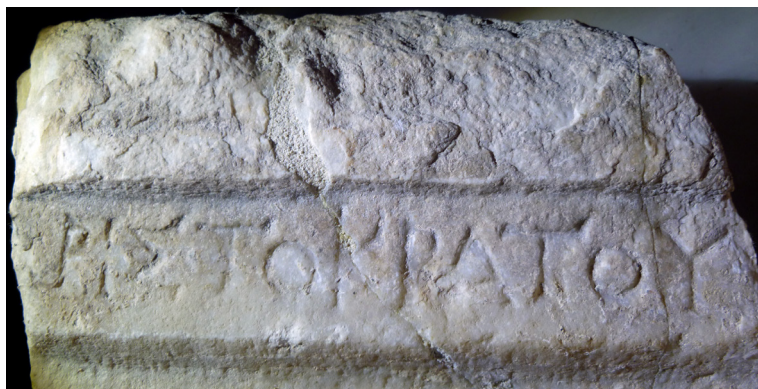
Εικόνα 3: Η ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη **ΒΕ 46324**, εδώ **αρ. 1**.
Πρόσθια όψη.

Εικόνα 4: Η ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη **ΒΕ 46324**, εδώ **αρ. 1**. Ο δεξιός κρόταφος (πρόσθια όψη στα αριστερά του θεατή).

Εικόνα 5: Η ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη **ΒΕ 46329**, εδώ **αρ. 2**. Πρόσθια όψη.

Εικόνα 6: Η ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη **ΒΕ 46329**, εδώ **αρ. 2**.
Η επιγραφή.

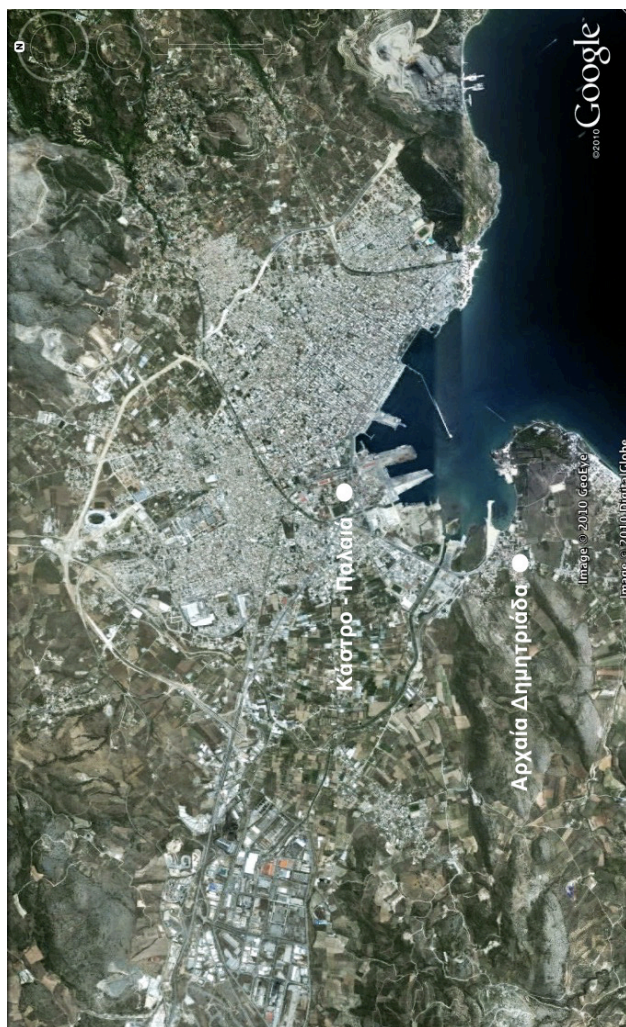
Εικόνα 7: Η ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη **BE 46326**, εδώ **αρ. 3**. Πρόσθια όψη, φυσικός πλάγιος φωτισμός.

Εικόνα 8: Η ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη **BE 46326**, εδώ **αρ. 3**. Πρόσθια όψη, εσωτερικός τεχνητός φωτισμός.

Εικόνα 9: Η ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη **BE 46328**, εδώ **αρ. 4**. Πρόσθια όψη.

Εικόνα 10: Η θέση «Κάστρο – Παλαιά» και η θέση της αρχαίας Δημητριάδας στο μυλό του Παγασητικού κόλπου.

